

ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE EXAMINATION OF THE SIX SENSE-FACULTIES
(INDRIYAS) FOR DEVELOPMENT OF WISDOM IN
VIPASSANA MEDITATION PRACTICE

พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๗

ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๗

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of the Examination of the Six Sense-Faculties
(Indriyas) For Development of Wisdom In
Vipassana Meditation practice

Phramaha Prathueang Sirigutto *Boonlert+

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2014

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๒ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนากาวนา” เป็นส่วน หนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระมหาสุรชัย วราสโก, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีธีรวงศ์)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาประเทือง สิริคุดโต)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการพิจารณาอินทรี ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
 ผู้วิจัย : พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ)
 ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
 คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
 : พระมหาชิต ฐานชิต ดร. (ตั้งกระโทก), ป.ธ.๗, ศน.บ., M.A., Ph.D. (Vedic Studies)
 : ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ป.ธ. ๙, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
 วันสำเร็จการศึกษา : ๓๑/มีนาคม/๒๕๕๘

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาอินทรี ๖ ในคัมภีร์-พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาปัญญาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการพิจารณาอินทรี ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์-พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และเอกสารคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น จากการเรียบเรียงบรรยาย และตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญจากการศึกษา พบว่า

อินทรี ๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง เครื่องหมายของความเป็นใหญ่ อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ ทรงแสดง ทรงเห็นแล้ว ประเภทอินทรี ๖ ได้แก่ จักขุนทรี สไคตินทรี ฆานินทรี ชิวหินทรี กายินทรี และมณินทรี ความสำคัญของอินทรี ๖ นี้ คือ เป็นเหตุให้บรรลุธรรม และเป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น เป็นต้น การสำรวมอินทรี ๖ นั้น สามารถสำรวมตามหลักประธาน ๔ ตามหลักอินทรีสังวร และการมีสติสัมปชัญญะ เป็นต้น อานิสงส์แห่งการสำรวมอินทรี ๖ นั้น คือ ภาวะซึ่งทำให้เกิดสติสังวร ปาฏิโมกขสังวร ไม่ให้อโอกาสแก่มารมากล้ำกรายได้ ตลอดถึงเป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยเจ้า เป็นต้น

ปัญญาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด การวิจัย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม เรียกว่า ธี บ้าง เรียกว่า มันทา บ้าง ซึ่งหมายถึง สัมมาทิฏฐิ ญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต ได้ชื่อว่า ปัญญา ซึ่งหมายถึง รู้ทั่ว ได้แก่ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จัก (สัญญา) และอาการที่รู้แจ้ง (วิญญาณ) ส่วนปัญญานั้น รู้จำ รู้แจ้ง และรู้แทงตลอด (ปฎิเวธ) ได้แก่ ส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ โดยอาการที่รู้ชัด อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และส่งผลให้บรรลุธรรมสูงสุดถึงพระนิพพาน

การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การรู้ชัดในอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ได้แก่ เมื่อเห็นรูปด้วยตาแล้วเกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ ให้รู้ชัดสภาวะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงด้วยอำนาจลักษณะ ๓ มี อนิจจลักษณะ เป็นต้น สามารถพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างแจ่มแจ้ง จนมีปัญญามองเห็นความจริงได้

Thesis Title : A Study of the Examination of The Six Sense-Faculties (Indriyas) for Development of Wisdom in Vipassana Meditation practice

Researcher : Phramaha Prathueang Sirigutto (Boonlert)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Chit Tanachito (Tongkratok) Pali VII,"BA., MA., Ph.D. (Vedic Studies)

: Assist. Prof. Dr.Suthep Promlert Pali IX, B.A., MA.,Ph.D.

Date of Graduation : 31/March/2015

Abstract

This thesis is of 3 objections, namely: - to study the 6 Indriyas in Theravada Buddhist Scriptures, to study the wisdom in Theravada Buddhist Scriptures and to study the examination of the 6 Indriyas to cause the wisdom in developing Vipassana Bhavana to arise by studying the data from Theravāda Buddhist Scriptures: The Tipitaka, Atthakatha, Tika, and others related Scriptures, such as: - Visuddhi Magga Scripture etc. From the composition, the explanation and the checking by the experts, it is found that:

The six Indriyas in Theravāda Buddhist Scriptures mean the marks of being the Greatness shown by the Buddha. The types of the six Indriyas :- Cakkhundriya, Sotindriya, Ghanindriya, Jivhindriya, Kayindriya and Manindriya. The Importance of these Six Indriyas is the cause of attaining the Dhammas and the cause of going away from the defilement etc. The controlling of the 6 Indriyas can control such the Indriyas accessing to principles of the 4 efforts and to the Indriyasamvara and the state of having Satisampajañña etc. The benefits from the controlling of the 6 Indriyas are: - the states causing the Satisamvara and Pāṭtimokkhasamvara, and the states of not letting okasamara come to disturb the practices. They are also the causes causing the practices to live happily at the present time.

The wisdom in Theravāda Bhuddhist Scripture means the general knowledge, the clear knowledge, the research work, the choice and the looking at the Dhammas, the fact of which is called “Dhi” and “Manta” meaning “Sammaditthiñāna” which is in co-operation with Kusalacittas which are called “Pañña”, which means the general knowledge which means the knowledge of the general fact which is more special knowledge than Sañña. Such the knowledge is the realization of the three Characteristics. Such the wisdom is the realization of the Four Noble Truths which cause the one to attain the Path, the Fruit and Nibhana by realizing Aniccam, Dukkham and Anatta.

The examination of the six Indriyas to cause the wisdom to arise in developing the Insight Meditation is to realize the six Ayanatas: – the eye, the ear, the nose, the tongue, the body and the mind. When one sees the form with the eyes, one will be pleased or not pleased with the arising things. Then, the practices will realize the arising state according to the fact with the three Characteristics beginning with AniccaLakkhana etc. and will be able to consider and see the different thing clearly up to hearing the wisdom knowing the truths.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา วิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลาถึง ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน และเป็นการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาให้มั่นคงตลอดไป

ขอกราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ พระอาจารย์สำนักมหาสิริสาสนเย็กดำ ที่สอน วิปัสสนา ๒ เดือน ณ สหภาพเมียนมาร์ พระภิกษุวิฑูรย์เมธี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม- วรวิหาร ที่สอนวิปัสสนา ๔ เดือน ณ สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จ.นครราชสีมา และพระ อาจารย์วัดนาหลวง ที่สอนวิปัสสนา ๑ เดือน ณ สำนักปฏิบัติธรรมวัดนาหลวง จ.อุดรธานี

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโภ ดร., พระมหาชิต ๑นชิต ดร., และ เจริญพรชอบคุณ ผศ. ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ได้เป็นคณะกรรมการควบคุม ให้ความรู้ในการทำ วิทยานิพนธ์ และคำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ ของการทำวิทยานิพนธ์ให้มีความ สมบูรณ์

เจริญพรชอบคุณ รศ.เวทย์ บรรณกรกุล ผู้ให้ความรู้วิชาการ ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล ในการทำวิทยานิพนธ์ให้ผ่านไปได้ด้วยดี และเพื่อนนิสิตวิปัสสนาภาวนารุ่น ๘ ทุกคน ที่ช่วยเหลือเป็นกำลังใจตลอดมา ตลอดถึงเจ้าหน้าที่ห้องสมุด และเจ้าหน้าที่ส่วนงานอื่นๆ ที่อำนวยความสะดวกในการยืมหนังสือวิทยานิพนธ์ต่างๆ

ขอกราบขอบพระคุณ พระโสภณนันทสาร เจ้าอาวาสวัดบางไผ่ พระอารามหลวง จ.นนทบุรี และพระมหาพิสุตน์ จนทวิโส ป.ธ.๙ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบางไผ่ พระอารามหลวง ที่เมตตาช่วยงานวิทยานิพนธ์ ตลอดถึงอุบาสกอุบาสิกาวัดบางไผ่ ที่ให้การอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ พร้อมทั้งกำลังใจในการศึกษาครั้งนี้

อานิสงส์แห่งบุญกุศลใดๆ ที่มีอยู่ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมนำสักการะบูชา ต่อพระรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญ กุศลนี้ จงเป็นปัจจัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญ.

พระมหาประเทือง สิริคุตโต
วันที่ ๓๑ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๖.๑ คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๕
๑.๖.๒ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา	๖
๑.๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๘
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ อินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๓
๒.๑ ความหมายของอินทรีย์	๑๓
๒.๑.๑ ความหมายของอินทรีย์โดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๑๓
๒.๑.๒ ความหมายของอินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๑๔
๒.๒ ประเภทของอินทรีย์ ๖	๑๕
๒.๓ ความสำคัญของอินทรีย์ ๖	๑๘
๒.๓.๑ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้บรรลุธรรม	๒๒
๒.๓.๒ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น	๒๓
๒.๓.๓ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้บรรลุนิพพาน	๒๓

๒.๓.๔ การสำรวจอินทรีทำให้สำเร็จโสดาบันเป็นอาทิ	๒๔
๒.๓.๕ การสำรวจอินทรีเป็นเหตุให้ถึงสวรรค์	๒๕
๒.๓.๖ การสำรวจอินทรีเป็นเหตุให้บรรลุธรรมในชาติต่อไป	๒๖
๒.๓.๗ การสำรวจอินทรีเป็นเหตุไม่ประมาท	๒๖

๒.๔ การสำรวจอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๒๗

๒.๔.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักประธาน ๔	๒๘
๒.๔.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอินทรีสังวร	๒๘
๒.๔.๓ สติสัมปชัญญะอาศัยอินทรีสังวร	๒๙
๒.๔.๔ การสำรวจอินทรี ๖ ตามหลักปฏิบัติเพื่อสำรวจอินทรี	๒๙
๒.๔.๕ การสำรวจอินทรี ๖ ตามกิจที่ควรทำให้อย่างขึ้นไป	๓๐
๒.๔.๖ การสำรวจอินทรี ๖ โดยอาศัยอายตนะภายใน ๖	๓๐
๒.๔.๗ การสำรวจอินทรี ๖ โดยมุ่งผลใหญ่	๓๓
๒.๔.๘ การสำรวจอินทรี ๖ ตามหลักอาทิตตปริยายสูตร	๓๓
๒.๔.๙ การสำรวจอินทรี ๖ ตามหลักอาสีวิโสปมสูตร	๓๔
๒.๔.๑๐ การสำรวจอินทรี ๖ ตามหลักกรโถปมสูตร	๓๔

๒.๕ อานิสงส์ของการสำรวจอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๓๕

๒.๕.๑ ทำให้เกิดสติสังวร	๓๕
๒.๕.๒ ทำให้เกิดพระปาฏิโมกขสังวรมั่นคงยิ่งขึ้น	๓๖
๒.๕.๓ เป็นเหตุไม่ให้โอกาสมาร	๓๖
๒.๕.๔ เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยะ	๓๗

บทที่ ๓ ปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๓๘

๓.๑ ความหมายของปัญญา ๓๘

๓.๑.๑ ความหมายของปัญญาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๓๙
๓.๑.๒ ความหมายของปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๓๙

๓.๒ ประเภทของปัญญา ๔๒

๓.๒.๑ ปัญญา ๒ ประเภท	๔๒
๓.๒.๒ ปัญญา ๓ ประเภท	๔๓
๓.๒.๓ ปัญญา ๔ ประเภท	๔๖

๓.๒.๔	ปัญญา ๖ ประเภท	๔๙
๓.๒.๕	ปัญญา ๑๖ ประเภท	๕๕
๓.๓	ความสำคัญของปัญญา	๖๘
๓.๓.๑	สุตมยปัญญาเป็นเหตุให้เป็นอุบาสก	๖๘
๓.๓.๒	ปฏิสัมภิทาปัญญาเป็นเหตุให้ใคร่ครวญได้เร็ว	๖๙
๓.๓.๓	อภิปัญญาปัญญาเป็นเหตุให้ได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ	๗๐
๓.๓.๔	อภิปัญญาปัญญาเป็นเหตุให้รู้อินทรีย์ ๓ ประการ	๗๐
๓.๓.๕	นามรูปปริจเฉทญาณเป็นเหตุแห่งทวิสุตติ	๗๑
๓.๓.๖	มัคคญาณเป็นอาทิเป็นเหตุแห่งญาณทัสสนวิสุตติ	๗๑

บทที่ ๔ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๗๔

๔.๑	การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒	๗๔
๔.๑.๑	การพิจารณาจักขุอินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๗๔
๔.๑.๒	การพิจารณาโสตอินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๗๖
๔.๑.๓	การพิจารณาฆานินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๗๗
๔.๑.๔	การพิจารณาชีวหินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๗๙
๔.๑.๕	การพิจารณากายอินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๘๐
๔.๑.๖	การพิจารณามนินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒	๘๑
๔.๒	การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๒
๔.๒.๑	การพิจารณาจักขุอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๓
๔.๒.๒	การพิจารณาโสตอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๔
๔.๒.๓	การพิจารณาฆานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๖
๔.๒.๔	การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๖
๔.๒.๕	การพิจารณากายอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๗
๔.๒.๖	การพิจารณามนินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓	๘๘
๔.๓	การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๒
๔.๓.๑	การพิจารณาจักขุอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๒
๔.๓.๒	การพิจารณาโสตอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๓

๔.๓.๓ การพิจารณาฆานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๓
๔.๓.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๓
๔.๓.๕ การพิจารณากายินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๔
๔.๓.๖ การพิจารณามนินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔	๙๕
๔.๔. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๖
๔.๔.๑ การพิจารณาจักขุนทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๖
๔.๔.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๖
๔.๔.๓ การพิจารณาฆานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๗
๔.๔.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๗
๔.๔.๕ การพิจารณากายินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๗
๔.๔.๖ การพิจารณามนินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖	๙๘
๔.๕ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๙๙
๔.๕.๑ การพิจารณาจักขุนทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๐
๔.๕.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๐
๔.๕.๓ การพิจารณาฆานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๑
๔.๕.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๒
๔.๕.๕ การพิจารณากายินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๓
๔.๕.๖ การพิจารณามนินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖	๑๐๔

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ๑๐๘

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๑
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้	๑๑๑
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป	๑๑๑

บรรณานุกรม ๑๑๒

ภาคผนวก

ผนวก (ก) ปัญญา (เจตสิก)	๑๑๕
ผนวก (ข) อรรถแห่งอินทรีย์ ๖	๑๑๖
ผนวก (ค) แสดงการรู้การดับของอินทรีย์ ๖	๑๑๗

ประวัติผู้วิจัย

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
ตารางที่ ๑	แสดงญาณ ๑๖ กับลำดับวิสุทธิ ๗ และปริญญา ๓	๗๒
ตารางที่ ๒	แสดงการรู้การดับของอินทรีย์ ๖	๑๑๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎก

ในการศึกษาครั้งนี้ได้มีการอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และฎีกาในการอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ข้อ/ หลังคำย่อ ชื่อคัมภีร์ เช่น ส.นิ. (บาลี) ๑๐/๙๑/๑๐๐. หมายถึง สุตตันตปิฎก สยุตตนิทาย นิตานวคคปาลี พระสุตตันตปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๙๑ หน้า ๑๐๐. ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ภาษาไทย เล่ม ๓๑ ข้อที่ ๒๒๗ หน้า ๓๘๔ เป็นต้น

อักษรย่อพระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๑	วิ.มหา. (บาลี) = วินัยปิฎก	มหาวิภงคปาลี (ภาษาบาลี)
	วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๖	ขุ.จ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส (ภาษาไทย)
๗	ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค (ภาษาไทย)
๘	ที.สี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
	ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
	ม.มู (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย อุปรปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)

	ม.อุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัญณาสกั	(ภาษาไทย)
๑๖	สั.นิ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิตทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	สั.ข.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	สั.สพ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	สั.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ม	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉกุก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกุกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ฉกุก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ชา.เอกก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เอกกนิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธรวงค์	(ภาษาไทย)
	ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ			ชื่อคำภีร์	
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

อง.สตตก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปัชโชติกกา	จูฬนิเทศอรรถถา	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่ออรรถถาพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

อภิ.วิ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังค	สมโมหวิโนทนีอฎฐก	(ภาษาบาลี)
					ถา	
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	สมโมหวิโนทนีอรรถถา	(ภาษาไทย)
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ฉัมมสังคณี	อฎฐสาลินีอรรถถา	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

วิสุทธี.	(บาลี)	=	วิสุทธีมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธี.	(ไทย)	=	วิสุทธีมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ì 91409148offj4ffh) ngì fFN 19074304 0907-ffj

สงคห.	(บาลี)	=	อภิธมมตถสงคห	(ภาษาบาลี)
สงคห.	(ไทย)	=	อภิธัมมตถสังคหะ	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ได้แก่ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ คือ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องของปัญญา จนเป็นที่มาแห่งการตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง จึงได้ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธโธ และปัญญานี้เป็นปัญญาที่ตัดกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้โดยสิ้นเชิง เข้าถึงซึ่ง สอุปาทาติเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานที่มีเบญจขันธ์เหลือ และ อนุปาทาติเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานที่ดับไปพร้อมกับเบญจขันธ์

วิธีการเจริญปัญญานั้น ต้องดำเนินไปตามหลักภูมิของปัญญา ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ขันธ์ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจางสมุปบาท ๑๒^๑ ผู้เจริญเมื่อรู้และเข้าใจภูมิปัญญา หรือภูมิวิปัสสนานี้แล้ว ก็จะเจริญไปได้ง่ายขึ้น จะเจริญในหมวดใดหมวดหนึ่งก็จะไม่หลงไปนอกทาง หลักของการเจริญถูกต้อง ระดับของปัญญาก็ได้รับการพัฒนาอย่างไม่หยุดยั้ง เข้าถึงความเป็นผู้หมดจด หรือบริสุทธิ์ตามลำดับ จนกว่าจะถึงความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งหมดได้ในที่สุด

อีกอย่างหนึ่ง วิธีการที่จะเข้าถึงปัญญานั้น ยังมีหลักย่อยไปอีกว่า ผู้เจริญปัญญาต้องสำรวมระวางอินทริย์ ๖ ได้แก่ สำรวมตา สำรวมหู สำรวมจมูก สำรวมลิ้น สำรวมกาย และสำรวมใจ ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุ! เห็นรูปทางตา เป็นต้นแล้ว ไม่รบกวน ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทริย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาความฟุ้งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น และโทมนัสความทุกข์ใจครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทริย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทริย์...ฟังเสียงทางหู...ดมกลิ่นทางจมูก...ลิ้มรสทางลิ้น...ถูกต้องโณภูริทัตตภาพทางกาย...รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้วไม่รบกวน ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนทริย์ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และ

^๑ ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๓/-/๑๐๖, วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๒๑.

โหม่นสกรอบงำได้ จึงรักษามนินทรีย์ ถึงความสำเร็จในมณินทรีย์ ภิกษุประกอบด้วยอริยอินทรีย์
สังวรนี้ ย่อมเสวยสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน”^๒

อนึ่ง จากการศึกษาที่มนุษย์ประสบทุกข์ก็เพราะไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ไม่สำรวมตา
เป็นต้น กิเลสที่เป็นบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงได้ช่อง ได้โอกาสผ่านมาทางตา หู จมูก เป็นต้น
เข้าครอบงำใจได้ง่าย ชอบใจก็ปรารถนา มีความใคร่ มีความติดใจ ทำให้เกิดอาสวะ ได้แก่ กิเลส
เครื่องหมักหมมในใจตามมามาก สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “เมื่อเห็นรูป มัวใสใจถึงอารมณ์อันเป็นที่
รักอยู่ย่อมหลงลืมสติได้ ผู้ที่มีจิตกำหนดนัย ยังเสวยรูปารมณ์อยู่ รูปารมณ์นั้นย่อมผูกพันเขาไว้ และ
อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่เขาผู้เข้าถึงมูลแห่งภพ”^๓ เป็นอาทิ แต่ถ้าไม่ชอบใจก็เกิดโทสะ หรือ
โกรธ มีความขัดเคืองใจ ย่อมทำให้ใจดิ้นรนไปตามอารมณ์ไม่สงบลงได้ เป็นเหตุให้เกิดโหม่นส
ได้แก่ เกิดทุกข์ทางใจ เพราะอินทรีย์ ๖ นี้ เป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้ และทำให้เรื่องราวต่างๆ
สืบทอดขยายแตกตัวกระจายออกไปเรื่อยๆ จนดูเหมือนว่ามีอะไรจนเต็มโลก^๔ ใจก็เกิดความ
เศร้าหมองไปตามอำนาจอารมณ์ที่มากกระทบทางตา หู จมูก เป็นต้น เกิดความรู้สึกไปตามอารมณ์
นั้นๆ ไม่มีที่จับสั่น ปิดบังปัญญาของบุคคลให้มีติดบอด มองไม่เห็นทางที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์
ไปได้เพราะไม่ได้ศึกษาเป็นอย่างดี เปรียบเหมือนกระป๋องบอดหลงปามองไม่เห็นทาง ดังที่พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ว่า “หากชนจำนวนมากไม่มีความรู้เป็นของตน หรือไม่ได้ศึกษาวินัยอย่างดีก็จะพึง
เที่ยวไปเหมือนกระป๋องบอดเที่ยวไปในป่า”^๕

การไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ก็จะเกิดเป็นโทษประสบทุกข์มีเกิดในอบายมีนรก
เป็นต้น สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสในอาทิตตปริยายสูตรว่า “บุคคลแห่งจักขุนทรีย์ด้วย
หลาวเหล็กที่ร้อน ไฟติดลูกโซนโซติช่วงยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปที่
พึงรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย วิญญาณที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิต หรือเนื่องด้วยความยินดีใน
อนุพยัญชนะเมื่อตั้งอยู่พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้น เป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึง
ถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แล้ว จึงกล่าวอย่าง
นี้”^๖ เมื่อเป็นเช่นนี้ การไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ จึงตกอยู่ในอำนาจความทะยานอยากในรูป เสียง

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๕/๓๒๕.

^๓ ดุราลละเอียตใน ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๘/๓๓๙.

^๔ บัวย อั้งภากรณ์, ศาสนธรรมกับการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๕.

^๕ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๑/๒๗๐.

^๖ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑.

กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ และเกิดความลุ่มหลงอยู่เนื่องนิตย์ ไม่สามารถมีปัญญาหยั่งรู้เห็นตามความเป็นจริงในสิ่งทั้งหลาย จึงไม่พ้นจากทุกข์นี้ไปได้ สมเด็จพระคธาณินว่า “ถ้าผู้ใดไม่ห้ามจักขุนทรีย์ที่เป็นไปในรูปทั้งหลายมักไม่เห็นโทษ ผู้นั้นย่อมพ้นจากทุกข์ไม่ได้เลย อนึ่ง ผู้ใดไม่ห้ามโสตินทรีย์ที่เป็นไปในเสียงทั้งหลายมักไม่เห็นโทษ ผู้นั้นย่อมพ้นจากทุกข์ไม่ได้เลย ดังนี้”^๗

ธรรมชาติพิเศษที่เป็นส่วนเฉพาะของมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ จะพูดว่า เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ เป็นสัตว์ที่ศึกษาได้ หรือเป็นสัตว์ที่เรียนรู้ได้ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน จะเรียกว่าเป็นสัตว์พิเศษก็ได้ คือ แปรจากสัตว์อื่นในแง่ที่ว่า สัตว์อื่นฝึกไม่ได้ หรือแทบฝึกไม่ได้ แต่มนุษย์นี้ฝึกได้ และพร้อมกันนั้นก็เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ด้วย พูดสั้นๆ ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และฝึกได้^๘ เมื่อมนุษย์ประสบความทุกข์ด้วยสาเหตุหลายประการตามที่แสดงมานั้น การที่จะแสวงหาทางให้พ้นจากความทุกข์ก็เป็นเรื่องที่มนุษย์จะพึงกระทำอย่างยิ่ง เพื่อความพ้นทุกข์อันตน หรือใครๆ ไม่พึงปรารถนา และทางที่จะทำตนให้พ้นทุกข์ สมเด็จพระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงประกาศมานานแล้ว มากกว่า ๒๕๕๗ ปี ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในที่มณิกาย มหาวรรคว่า

“เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานัง วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานัง สมติกกมมาย ทุกฺขโทมนสฺसानัง อตถลงคฺมมาย ๕ อธิคฺมมาย นิพพานสฺส สจฺฉิกิริยา ยทิตฺถิ จตฺตาวโร สติปัฏฐานาติ”^๙ ความว่า “ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๑๐} สติปัฏฐาน ๔ นี้คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

^๗ ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๓๐-๓๓๑/๔๖๓.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๔๒.

^๙ คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัด อภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

ทางนี้ เป็นทางเดียว ได้แก่ แห่งบุคคลคนเดียว ที่ต้องการหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งหมด ต้องเจริญให้เห็นแจ้งเห็นจริงในสังขธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ทำลายอวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง อันเป็น รากเหง้าของอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือเป็นวงจรแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลาย ที่จะเกิดขึ้นตามมาอีก มากมาย เมื่อทำลายอวิชชาได้ อกุศลธรรมทั้งหมดก็จะถูกทำลายลง ความไม่รู้อดีต ความไม่รู้ อนาคต ความไม่รู้ปัจจุบันก็หมดไป กลายเป็นวิชา คือ มีความรู้แจ้งเห็นจริงในสังขธรรมทั้งหลาย ไม่ติดในวังวนกิเลสต่อไปอีก เพราะการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ จึง สามารถพาตนหลุดพ้นความทุกข์ที่ประสมมานับชาติไม่ถ้วนนี้ได้

ดังนั้น การพิจารณาอินทรีย์ ๖ ได้แก่ การพิจารณาทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา สำหรับผู้วิจัยได้ เห็นความสำคัญ และต้องการทราบว่า การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญานั้น เป็นไป อย่างไร เพราะการเจริญสติปัฏฐาน หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีเรื่องให้ผู้เจริญต้องกำหนด พิจารณาอินทรีย์ ๖ เหล่านี้ด้วย ต้องเพียรสำรวมระวังบาปอกุศลธรรมที่จะเกิดขึ้นไม่ให้เกิดขึ้น ได้แก่ สัฆวรปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้หมดไป ได้แก่ ปหานปธาน เพียร เจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ได้แก่ ภาวนาปธาน และเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไป ได้แก่ อนุรักษนาปธาน^{๑๑} ในเมื่อเวลาอารมณ์มากกระทบทางอินทรีย์ ๖ แล้วกิเลสฟู ขึ้น หรือลดลงได้อย่างไร และปัญญาบังเกิดขึ้นในขณะกำหนดพิจารณาอินทรีย์อย่างไร เมื่อทราบ ที่ชัดเจนแล้ว ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือวิปัสสนาภาวนาอย่างมหาศาล และ นำพาผู้เจริญเข้าปัญญาตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ และสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้ง มวลอย่างสิ้นเชิง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาอินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนา- ภาวนา

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓.

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ อินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ ปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาการวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับปัญหาการเกิดปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท การพิจารณาอินทรีย์ ๖ และกระบวนการเกิดปัญญาในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่มีอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้ ศึกษาความหมายของปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท การพิจารณาอินทรีย์ ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับบาลี และภาษาไทยของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค รวมทั้งเอกสารวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ศึกษากระบวนการเกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ พระไตรปิฎก และอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ และฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค รวมทั้งเอกสารวิชาการ และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น กระบวนการเกิดปัญญา หรือรู้ชัด พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายไว้ว่า ปุณฺชนทวํไปควรตามรู้ อริยสัจ ๒ อย่าง คือ ทุกขสัจที่เป็นรูป นาม ซึ่งเกิดดับอยู่เสมอ และสมุทัยสัจที่เป็นต้นเหตุอัน

เพลิดเพลินอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวาร ๖...เมื่อเจริญก็มีมัญฐานอยู่อย่างนั้น ย่อมบรรลุสู่จะ ๔ ด้วยการแทงตลอดคราวเดียวกัน ย่อมยังเห็นด้วยการรู้ชัดคราวเดียวกัน ดังนี้^{๑๒}

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การพิจารณา หมายถึง การกำหนดรู้อารมณ์ทางกาย ทางเวทนา ทางจิต และทางธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กำหนดรู้รูป นามเป็นอารมณ์

๑.๕.๒ อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูเป็นใหญ่ในการได้ยินเสียง เป็นต้น

๑.๕.๓ อินทรีย์ ๖ หมายถึง อายุตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๑.๕.๔ ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว หรือกิริยาที่รู้ชัดรูป นาม ตามความเป็นจริง ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา สามารถบรรลุธรรมแต่ละระดับขั้นปัญญา จนถึงระดับขั้นปัญญาที่ทำให้สิ้นอาสวกิเลสได้ในที่สุด

๑.๕.๕ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญเพื่อให้เห็นเป็นพิเศษ ได้แก่ เห็นรูป นามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๑.๕.๖ สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง ที่ตั้งแห่งสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม

๑.๕.๗ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย หรือการพิจารณาโดยแยบคายในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ทบทวนวรรณกรรม เอกสาร ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งรายงานการวิจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระสุตตันตปิฎก มีคำอธิบายเกี่ยวกับปัญญาไว้ว่า ปัญญา ตรีสรเรียกว่า เครื่องกำจัด คือ ความรู้ทั่ว

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธสาราภิวังค์ แปล, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘๙-๒๙๑.

กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น^{๑๓} เป็นอาทิ ปัญญา เรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด^{๑๔} เป็นอาทิ ปัญญา เรียกว่า มันทา ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด^{๑๕} เป็นอาทิ

ในพระอภิธรรมปิฎก มีคำอธิบายเกี่ยวกับปัญญาไว้ว่า ปัญญา หมายถึง สัมปชัญญะ ได้แก่ กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้^{๑๖} เป็นอาทิ ปัญญา หมายถึง วิปัสสนา ได้แก่ กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม^{๑๗} เป็นอาทิ

๒) คัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถาแปล มีคำอธิบายเกี่ยวกับปัญญาไว้ว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ตามความเป็นจริง ว่านี้ทุกข์ เป็นต้น ดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “ดูกรมหานามะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์...นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดูกรมหานามะ นี้เรียกว่า ปัญญาของพระเสขะ”^{๑๘} ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัดเป็นอาทิ ได้ในความหมายว่า ชื่อว่า ปัญญา ในคำว่า ภิกษุทำปัญญาไว้เบื้องหน้า มีปิตังาม ได้แก่ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด^{๑๙} เป็นอาทิ

๓) ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ปัญญา หมายถึง วิปัสสนาญาณอัน สัมปยุตด้วยกุศลจิต ชื่อว่า ปัญญา คือ ปัญญาที่รู้พิเศษกว่าอาการที่รู้จัก (สัญญา) และอาการที่รู้แจ้ง (วิญญาณ) เช่น สัญญา เป็นเพียงความรู้จักอารมณ์ว่า รูปนี้สีเขียว เป็นต้น วิญญาณ รู้แจ้งอารมณ์ว่า รูปสีเขียว เป็นต้นด้วย แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วน ปัญญารู้อารมณ์ และเข้าใจตลอดลักษณะ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น และส่งให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคได้^{๒๐}

๔) อภิธัมมัตถวิภาวินี ฎีกา อธิบายไว้ว่า ปัญญา คือ สภาพที่ชื่อว่าธรรมวิจย ได้แก่ ความไตร่ตรองธรรม เป็นวิปัสสนาปัญญา^{๒๑}

๑.๖.๒ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา

^{๑๓} ขุ.มหา. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๒.

^{๑๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^{๑๕} ขุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๑/๗๙.

^{๑๖} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๕๓/๓๖.

^{๑๗} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^{๑๘} อง.เอก.อ. (ไทย) ๑๒/๕๑๓/๒๐๘.

^{๑๙} ขุ.มหา.อ. (ไทย) ๕/๙๕๓/๖๐๒.

^{๒๐} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑/๒.

^{๒๑} วิภาวินี. (ไทย) ๑/-/๓๓๔.

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A.,Ph.D.), อธิบายไว้ว่า การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูปนาม) ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นรูป นาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก เป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจะ) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษนอกจากอนิจจวิปัสสนา สุขสัญญาวิปัสสนา อตตสัญญาวิปัสสนา และสุขสัญญาวิปัสสนา^{๒๒}

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) อธิบายไว้ว่า ปัญญา แปลกันมาว่า ความรอบรู้ เติมเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านขยายความออกไปอีกว่า เช่นว่า รู้เหตุ รู้ผล รู้ดี รู้ชั่ว รู้ถูก รู้ผิด รู้ควร ไม่ควร รู้คุณ รู้โทษ รู้ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปมา รู้ความสัมพันธ์ ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ เข้าใจถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการ หรือดำเนินการอย่างไรแปลกันอย่างง่าย ๆ ปัญญา คือ ความเข้าใจ เข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ เป็นการมองเห็นลึกลับ หรือมองเห็นปัญหา ปัญญาเสริมสัญญา และวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้กว้างขวางออกไป และลึกซึ้งยิ่งขึ้น สองทางให้สัญญาณมีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บได้มากขึ้น เพราะเมื่อเข้าใจเพียงใด ก็รับรู้ และกำหนดหมายในวิสัยแห่งความเข้าใจเพียงนั้นเหมือนโจทย์เลขคณิตข้อหนึ่ง เมื่อยังคิดไม่ออก ก็ไม่มีอะไรให้รับรู้ และกำหนดหมายต่อไปได้ ต่อเมื่อเข้าใจ ก็มีเรื่องให้รับรู้ และกำหนดหมายต่อไปอีก^{๒๓}

๓) พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด อธิบายไว้ว่า อินทรีย์ แปลว่า ผู้เป็นใหญ่, สิ่งที่เป็นใหญ่ คือ เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน หรือมีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ อินทรีย์ หมายถึง आयตนะ-ภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพราะตาเป็นใหญ่ในการดู รับผิดชอบเรื่องดู หู เป็นใหญ่ในการฟัง รับผิดชอบเรื่องฟัง เป็นต้น และหมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เพราะสัทธามีหน้าที่กำจัดความไม่เชื่อ วิริยะมีหน้าที่กำจัดความ

^{๒๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A.,Ph.D.), **อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๒๒-๒๓,

เกียจคร้าน เป็นต้น อินทริยสังวร แปลว่า ความสำรวมระวังอินทริย หมายถึง ระวังตา หู เป็นต้น เช่น ในขณะที่ได้ดูได้ฟัง ระวังมิให้ยินดียินร้าย มิให้ติดใจหลงไหลในสิ่งที่ได้ดูได้ฟัง ให้มีสติในการดูในการฟังให้รู้เท่าทันตลอดเวลา อินทริยสังวร เป็นเหตุให้จิตใจสงบ ไม่ฟังซ่านร่าหาสิ่งที่ได้ดูได้ฟัง เป็นต้น นั้นมีสติรู้เท่าทันเสมอเมื่อสัมผัสกับอารมณ์ต่าง ๆ^{๒๔}

๔) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รัตนาคณาจารย์วิปัสสนาวิปัสสนานาย เล่ม ๑ อธิบายไว้ว่า การใช้สติสำรวมอินทริย เพื่อไม่ให้เกิดกิเลสในขณะที่วิญญาณ ๖ คือ จิตที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่างๆ กำลังรับรู้อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เชื่อว่า อินทริยสังวรคือ^{๒๕}

๕) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายไว้ว่า ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน ศรัทธาเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความไร้ศรัทธา เป็นต้น อินทริย ๖ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^{๒๖}

๖) พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด อธิบายไว้ว่า ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือ รู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน รู้เรื่องบาป บุญ คุณ โทษ รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย ปัญญานั้นทำให้เกิดขึ้นได้ ๓ วิธี คือ ๑) โดยการสดับตรับฟัง การศึกษาเล่าเรียน เรียกว่าสุตมยปัญญา ๒) โดยการคิดค้นการตรึกตรอง เรียกว่าจินตามยปัญญา ๓) โดยการอบรมจิต การเจริญภาวนา เรียกว่าภาวนามยปัญญา และแบ่งเป็นระดับอธิปัญญา คือ ปัญญาอย่างสูง จัดเป็นสิกขาข้อหนึ่งในสิกขา ๓ ได้แก่ อธิศีล อธิสมาธิ อธิปัญญา^{๒๗}

^{๒๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๗๔-๑๓๗๕.

^{๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รัตนาคณาจารย์วิปัสสนาวิปัสสนานาย เล่ม ๑, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๕๖.

^{๒๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๕๗๔.

๑.๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระไพฑูริย์ วิบุโล (สุดใจ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาอินทริยสังวรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” อธิบายไว้ว่า อินทริย ๖ หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้าการ ในการทำหน้าที่หนึ่งๆ เช่น ตา เป็นใหญ่ หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำ เสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น อินทริยสังวร สำรวมอินทริย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจในเวลารับรู้อารมณ์ทางอินทริย ๖ อินทริยสังวรนั้น มีความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่นๆ เช่น เป็นธรรมะฝ่ายสมาธิในไตรสิกขา เป็นธรรมะสำคัญในปฏิจจสมุบาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นการฝึกสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นธรรมพื้นฐานในการปฏิบัติเพื่อให้จิตใจเป็นสมาธิ เป็นหนึ่งในข้อปฏิบัติที่เป็นทางนำไปสู่ความพ้นทุกข์ เรียกว่า จรณะ ๑๕ เป็นการทำความเพียรในการป้องกันไม่ให้เกิดกิเลสขึ้นทางทวาร ๖^{๒๘}

๒) สุภีร์ ทุมทอง ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาอินทริยสังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท” อธิบายไว้ว่า อินทริยสังวรนั้น มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตประจำวัน ทำให้มีการฝึกจิต ทำให้เป็นผู้มีศีลดี ทำให้ชีวิตอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข และมีความสำคัญต่อการปฏิบัติธรรมเพื่อหลุดพ้น โดยเป็นหมวดธรรมในภาคปฏิบัติ เป็นเหตุทำให้สุจริต ๓ สมบูรณ์ เกิดสมาธิ เกิดปัญญา จนถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ได้...แนวทางในการนำหลักอินทริยสังวรมาประยุกต์ในสังคมไทย คือ ให้ใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอย่างถูกต้อง มีความสำรวมระวังทางทวารทั้ง ๖ ไม่หลงยินดียินร้ายไปตามอารมณ์ รู้จักบังคับควบคุมตนเอง ไม่ทำตามความอยาก และกิเลสต่างๆ เริ่มต้นด้วยการฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าให้เกิดสัมมาทิฐิ รู้จักความจริง และวิธีปฏิบัติต่อความจริงตามหลักอริยสัจ รู้จักสุข ที่ควรกลัว และไม่ควรกลัว ส่งเสริมการปฏิบัติสมาธิภาวนาเพื่อพัฒนาจิต และให้การศึกษาที่ถูกต้อง^{๒๙}

๓) นางสาวณัฐจิตต์ เลาะห์วีระ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาอินทริยในอินทริยภาวนาสูต” อธิบายไว้ว่า อินทริยภาวนา เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง

^{๒๘} พระไพฑูริย์ วิบุโล (สุดใจ), “ศึกษาอินทริยสังวรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์-พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, สาขาวิปัสสนาภาวนา (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๒๙} นายสุภีร์ ทุมทอง, “ศึกษาการพัฒนาอินทริยสังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

วิธีการเจริญอินทรีย์ มีเนื้อหากล่าวถึงการเจริญอินทรีย์ คือ ก) อินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร คือ ศึกษาอารมณ์ที่มากกระทบทางอายตนะ ๖ ข) อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา โดยมีศรัทธาเป็นตัวนำความเพียร และองค์ธรรมอื่นๆ เป็นธรรมที่สนับสนุนกันและกัน เพื่อให้การปฏิบัติธรรมบรรลุเป้าหมาย คือ ความพ้นทุกข์ ค) การพัฒนามี ๔ ชั้น (๑) สติสังวร เอาสติระมัดระวังอินทรีย์ ๖ มิให้กิเลสได้ช่องไหลครอบงำจิตใจ (๒) ญาณสังวร เอาความรู้ทำการพิจารณาอารมณ์ และความรู้สึกที่เกิดขึ้นให้รู้เท่าทัน (๓) ขันติสังวร เอาความอดทนเข้าข่มความรู้สึกที่เกิดจากอินทรีย์ ๖ นั้นจนดับไปเอง (๔) วิริยสังวร เอาความเพียรเปลี่ยนแปลงความรู้สึกไปตามความต้องการของตนโดยทำนองหนามยอกเอาหนามบ่ง ง) พระพุทธเจ้ามีวิธีการอบรมอินทรีย์ ที่ยังอ่อนอยู่ให้กล้าแข็งขึ้นมี ๕ ประการ คือ (๑) ได้มิตรดี (๒) เป็นคนมีศีล (๓) ได้ฟังกถาวัตถุเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสอย่างยิ่ง (๔) ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด (๕) เป็นผู้ที่มีปัญญา ง) การฝึกอินทรีย์นี้เปรียบเหมือนรถเทียมด้วยม้า ๒ คู่ คือ คู่ทางซ้าย ๒ ตัว ทางขวา ๒ ตัว รวมเป็น ๔ ตัว ต้องมีกำลังสมบูรณ์ทั้งหมด จึงทำให้การลากรถนั้น เป็นไปได้โดยสะดวก ส่วนคนขับ คือ สตินั้นคอยบังคับม้าให้ไปสู่จุดหมายอย่างปลอดภัย^{๓๐}

๔) พระปลัดทะนงค์ ชยนุโต (เทพนิยม) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” อธิบายไว้ว่า จากการศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์ ทั้งในเชิงปริยัติ และปฏิบัตินี้ทำให้ทราบว่า ในการปฏิบัติเริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้ธรรมในตนของตน การเจริญอินทรีย์ ผู้ปฏิบัติเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้แจ้งธรรมารมณแล้ว ความชอบใจ หรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น ก็รู้ชัดว่าเกิดจากเหตุปัจจัยจึงมีอุเบกขาวางเฉย จนความชอบใจ และไม่ชอบใจเหล่านั้นดับไป ผู้ปฏิบัติตามวิธีนี้ ย่อมเบื่อหน่าย รังเกียจความชอบใจ และความไม่ชอบใจนั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมสามารถกำหนดรู้ว่า สิ่งไหนปฏิบัติไม่ปฏิบัติเป็นต้น แล้วมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่ก็จะชื่อว่า เป็นผู้อบรมอินทรีย์แล้ว อินทรีย์ในวิปัสสนาภาวนาองค์คุณ คือ อาตาปี สัมปชาโน สติมา มีความเพียร เภา

^{๓๐} นางสาวณัฐจิตต์ เล่าห์วีระ, “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์ ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร”, วิทยานิพนธ์-พุทธศาสตร์มหาบัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

กิเลสเพื่อละ จดจ่อในรูป นามปัจจุบัน มีสัมปชัญญะ มีปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง^{๓๑}

๕) นางสาวสาริกา พิมพา ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องกระบวนการเกิดสัมมาทิฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท” อธิบายไว้ว่า สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้องตามหลักความเป็นจริงว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ชาตินี้ ชาติหน้ามี มารดาบิดามีคุณ เป็นต้น สัมมาทิฐินั้นมีความประพฤติปฏิบัติที่แบ่งเป็นระดับชั้นได้ ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียสัมมาทิฐิที่เป็นระดับของการปฏิบัติที่เกิดจากแรงจูงใจเพื่อสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้น เป็นการสั่งสมคุณงามความดี นำมาซึ่งความสุขในการดำรงชีวิตอยู่ปัจจุบัน เป็นขั้นตอนที่มีความสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาไม่หยุดนิ่งแค่สัมมาทิฐิระดับศรัทธา หรือโลกียสัมมาทิฐิเท่านั้น กลับเป็นพลังให้บุคคลได้ประพฤติปฏิบัติยิ่งๆ ขึ้นไป จนเข้าสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิที่สามารถทำให้เกิดการดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง เป็นการเกื้อหนุนระหว่างโลกียสัมมาทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิจะเกิดขึ้นเองไม่ได้ ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยทำให้เกิด ด้วยเหตุนี้ จึงมีหลักธรรมหลายหมวดที่มักจะเริ่มต้นด้วยการแสดงปัจจัยแห่งกระบวนการเกิดสัมมาทิฐิที่จะนำพาชีวิตเข้าสู่กระบวนการพัฒนา^{๓๒}

๖) นางกรรณิการ์ ชาวเงิน ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ” อธิบายไว้ว่า อายตนะ ที่ปรากฏในคัมภีร์-พระพุทธศาสนา หมายถึง สิ่งเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก อายตนะภายใน มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ มี ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญูณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้ เรียกว่า ผัสสะ เกิดเป็นความรู้ ๖ ด้าน คือ การเห็นได้ยิน เป็นต้น ผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความเป็นไปของชีวิต อายตนะ ตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง เครื่องติดต่อกันทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึง เครื่องติดต่อกันที่มีอยู่ประจำในร่างกายของคนทุกคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ หมายถึง บรรดาสิ่ง

^{๓๑} พระปลัดทะนงค์ ชยนโต (เทพนิยม) “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์ อันเป็นภูมิวิปัสสนา: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓.

^{๓๒} นางสาวสาริกา พิมพา, ได้ทำการวิจัยเรื่อง, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องกระบวนการเกิดสัมมาทิฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

ทั้งหลายในโลกอยู่ในลักษณะของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ อายตนะภายใน มีไว้สำหรับติดต่อกับอายตนะภายนอก หรือสิ่งทั้งหลาย ก่อให้เกิดความรู้สึกต่อเรื่องราวต่าง ๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เป็นเบื้องต้นของสิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์ ในชีวิตประจำวัน ดังนั้น มนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจให้มีวิวัฒนาการ และยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญาเพื่อ การคุ้มครองอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้องดำเนินชีวิตไปตามหนทางแห่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ^{๓๓}

สรุป คำว่า อินทรีย์ หมายถึง ผู้เป็นใหญ่ สิ่งที่เป็นใหญ่ คือ เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ หรือธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ และอินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า ทวารทั้ง ๖ คอยรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ หรือได้แก่ อายตนะภายใน ๖ และโดยมากนั้น แต่ละท่านให้ความหมายเป็นไปในทิศทางเดียวกันเป็นส่วนมาก จึงไม่มีอะไรที่แสดงผิดแผกกัน ลงกัน สมกันทุกอย่าง และเป็นไปตามแนวของปัญญา อินทรีย์ และอินทรีย์ ๖ ที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเถรวาททุกประการ จึงนำมาประมวลลงเพียงเท่านี้ ส่วนความหมายที่คัมภีร์ภาพในเรื่องนี้ จะมีในบทต่อไปตามเนื้อหาที่วิจัยตามสมควร ส่วนปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท พอจะประมวลความหมายจากวรรณกรรม และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่แสดงมานั้นว่า คำว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้รอบ รู้ทั่ว รู้ชัด รู้ผิด รู้ถูก รู้เหตุ รู้ผล รู้ดี รู้ชั่ว รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้วินิจฉัยพิจารณา รู้ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร เป็นการมองทะลุสภาวะ หรือมองทะลุปัญหา รู้เรื่องบาป บุญ คุณ โทษ รู้สิ่งที่ควรทำ ควรเว้น เป็นต้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ได้ศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์มีลำดับ ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษารวบรวมข้อมูลเรื่อง ปัญญา กระบวนการเกิดปัญญา การพิจารณาอินทรีย์ ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาจากคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ พระไตรปิฎก และอรรถกถาจากคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิ คือ ฎีกา วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส และตำราวิชาการต่างๆ

^{๓๓} นางกรรณิการ์ ชาวเงิน, ได้ทำการวิจัยเรื่อง, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๑.๗.๒ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ และชั้นทุติยภูมิมาสรุปเรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนา

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ตรวจสอบแล้วมาปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา แล้วนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบอินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

"

บทที่ ๒

อินทรี ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมเกื้อกูลต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งทำให้เกิดผลดีต่อผู้เจริญได้เป็นอย่างดี ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า อินทรี ๖ ก็เป็นประการหนึ่ง ที่ผู้เจริญต้องรู้จัก และทำความเข้าใจให้ถ่องแท้ จะด้วยกำหนดรู้ความหมายของอินทรีในแต่ละอย่างๆ เพื่อเป็นอุปการะในการเจริญให้ได้ผลดีในแต่ละครั้ง อันจะให้เกิดปัญญาแจ่ม เห็นจริงตามหลักของการปฏิบัติต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นที่จะศึกษาเรื่องของอินทรี ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทในประเด็น ดังต่อไปนี้

๑. ความหมายของอินทรี
๒. ประเภทของอินทรี ๖
๓. ความสำคัญของอินทรี ๖
๔. การสำรวมอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๕. อานิสงส์ของการสำรวมอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๒.๑ ความหมายของอินทรี

คำว่า อินทรี โดยศัพท์ บทวิเคราะห์ และโดยเนื้อความ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และตามที่ปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกัคัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนา นั้น

๒.๑.๑ ความหมายของอินทรีโดยศัพท์ (สัทนัย)

อินทรี มาจากภาษาบาลีว่า อินทรี ยแยกศัพท์เป็น อินท + อี + (ท เป็น ทร) = อินทรี แปลว่า อินทรีที่กระทำความเป็นใหญ่ มีวิเคราะห์ว่า อินทิตี ปริมิสสุริย กโรตตี = อินทรี^๑

^๑ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูร-วงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๓.

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า อินทรีย์ แปลว่า อินทรีย์ ผู้เป็นใหญ่ ร่างกาย จิตใจ
อายตนะ กำลัง มีวิเคราะห์ว่า อินทิตี ปริณาสสรีย์ กโรตตี อินโท (อตตา) ตสส ลิงค์ = อินทรีย์
ผู้เป็นใหญ่ อิติ ธาตุ ในความหมายว่า เป็นใหญ่ ลงนคหิตอาคม อีย ปัจจยฺย ลงพยัญชนะ ร
อาคม แปลงนคหิตเป็น น^๒

๒.๑.๒ ความหมายของอินทรีย์โดยเนื้อความ (อัตถนัย)

อินทรีย์ หมายถึง เครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่
ทรงแสดงแล้ว อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรงเห็นแล้ว อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรง
ประกาศแล้ว อันบุคคลผู้เป็นใหญ่เสพแล้ว อรรถว่า ความเป็นใหญ่ คือ ความเป็นอธิบดี เป็นอาทิ
ดังที่มีมาในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิงค์ว่า โก ปเนส อินทรีย์ภูโจ นามาติ อินทลึงคตฺโถ
อินทรีย์ตฺโถ อินทเทสิตตฺโถ อินทรีย์ตฺโถ อินททิจฺจตฺโถ อินทรีย์ตฺโถ อินทสิญฺจตฺโถ อินทรีย์ตฺโถ
อินทชฺชุตฺโถ อินทรีย์ตฺโถ... เตเนว ภควตา มุนินฺเทน กานิจิ โคจราเสวนาย กานิจิ ภาวนา
เสวนาย เสวิตานิติ อินทชฺชุตฺโถอินปิ อินทรีย์านิ อปิจ อาธิปจฺจสงฺขาเตน อีสฺสรียฺญฺเณนาปิ เอตานิ
อินทรีย์านิ^๓

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทฺธิมรรค อธิบายไว้ว่า จักขุเป็นต้น ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะ
อรรถแห่งความเป็นใหญ่ ที่ได้แก่ ความเป็นอธิบดี คือ เป็นอินทรีย์ปัจจยฺย สนับสนุนโดยความเป็น
ใหญ่^๔

พุทธทาสภิกขุ อธิบายไว้ว่า อินทรีย์ หมายถึง วัตถุหรือเพศพรรณ เรื่องราวที่เป็น-
ใหญ่ เป็นจอม เป็นอิสระ เฉพาะในที่นี้ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รวมหกอย่าง
สำหรับทั่วไปในที่อื่นๆ ได้แก่ สัทธาวิริยะ เป็นต้น (ในอินทรีย์ห้า) ก็มี ได้แก่ เพศหญิงเพศชาย
ความเป็นพระอรหันต์ เป็นต้น (ในอินทรีย์ยี่สิบสอง) ก็มี ทั้งนี้มีหลักว่า วัตถุที่สำคัญเป็นจอมแห่ง
วัตถุเดียวกัน หรือสำคัญในหน้าที่แผนกหนึ่งๆ ได้แล้ว ย่อมเรียกว่า อินทรีย์ได้ทั้งนั้น เช่น นก
อินทรีย์ เป็นจอมแห่งนก ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นใหญ่ อายตนะ คือ ตา เป็นต้น
เหล่านี้ ส่วนหนึ่งๆ ล้วนเป็นอิสระเต็มทีแผนกหนึ่ง ได้แก่ ในการเห็นรูป ย่อมสิทธิ์ขาดอยู่ที่ตา

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ-
ศาสนา ขุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๘๗.

^๓ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/๒๐๑-๒๐๒.

^๔ วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๕๒.

การฟังเสียงอยู่ที่หู เป็นต้น จะเกิดผลดี หรือความฉิบหายร้ายแรงขึ้นในแผนกนี้ ก็เพราะการกระทำของอวัยวะ อันนี้^๕

สุภีร์ ทุมทอง อธิบายไว้ว่า อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่โดยกิจหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร เป็นต้น และเป็นใหญ่ในการเป็นเหตุให้จิตอื่นๆ เกิดขึ้นเป็นไปทางทวารต่างๆ อินทรีย์แต่ละอย่างทำหน้าที่เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ โดยเฉพาะ^๖

๒.๒ ประเภทของอินทรีย์ ๖

อินทรีย์ คือ เครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงประกาศแล้ว เป็นอาทิ ในที่นี้ได้แก่ อินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่า คัมภรอนทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุอินทรีย์ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมในมโนอินทรีย์”^๗ เป็นอาทิ

จากข้อความนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว หมายถึง ตา หู จมูก เป็นต้น เหตุฉะนั้น อินทรีย์ ๖ เหล่านี้ คือ^๘

๑. จักขุอินทรีย์ อินทรีย์ คือ จักขุปสาท
๒. โสตินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตปสาท
๓. ฆานินทรีย์ อินทรีย์ คือ ฆานปสาท
๔. ชิวหินทรีย์ อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท
๕. กายินทรีย์ อินทรีย์ คือ กายปสาท
๖. มโนอินทรีย์ อินทรีย์ คือ ใจ

๒.๒.๑ ความหมายของจักขุอินทรีย์โดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

จักขุอินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า จกฺขุณฺทริยํ แยกศัพท์เป็น จกฺขุ + อินฺทริยํ = จกฺขุณฺทริยํ แปลว่า อินทรีย์ คือ จักขุปสาท มีวิเคราะห์ว่า จกฺขุ เอว อินฺทริยํ = จกฺขุณฺทริยํ^๙

^๕ พุทธศาสนิกฯ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ ๒๕๔๙), หน้า ๒๑๔.

^๖ สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทศรีวัฒนาอินเตอร์พรีนซ์ จำกัด, (มหาชน), ๒๕๕๕), หน้า ๔๑.

^๗ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒-๗๓.

^๘ ส.มหา. (ไทย) ๑๙/๔๙๕/๓๐๕.

^๙ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒๓๗/๔๐๓.

๒.๒.๒ ความหมายของจักขุนทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

จักขุนทรีย์ หมายถึง จักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้จึงเป็นอันเรียกว่า จักขุนทรีย์^{๑๐}

๒.๒.๓ ความหมายของโสตินทรีย์โดยศัพท์ (สัทนัย)

โสตินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า โสตินฺทฺริยํ แยกศัพท์เป็น โสต + อินฺทฺริยํ = โสตินฺทฺริยํ แปลว่า อินฺทฺริยํ คือ โสตปสาท มีวิเคราะห์ว่า โสตํ เอว อินฺทฺริยํ = โสตินฺทฺริยํ^{๑๑}

๒.๒.๔ ความหมายของโสตินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

โสตินทรีย์ หมายถึง โสตะที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้เรียกว่า โสตินทรีย์^{๑๒}

๒.๒.๕ ความหมายของฆานินทรีย์โดยศัพท์ (สัทนัย)

ฆานินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า ฆานินฺทฺริยํ แยกศัพท์เป็น ฆานํ + อินฺทฺริยํ = ฆานินฺทฺริยํ แปลว่า อินฺทฺริยํ คือ ฆานปสาท มีวิเคราะห์ว่า ฆานํ เอว อินฺทฺริยํ = ฆานินฺทฺริยํ

๒.๒.๖ ความหมายของฆานินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ฆานินทรีย์ หมายถึง ฆานที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้เรียกว่า ฆานินทรีย์

๒.๒.๗ ความหมายของชีวหินทรีย์โดยศัพท์ (สัทนัย)

ชีวหินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า ชิวฺหินฺทฺริยํ แยกศัพท์เป็น ชิวฺหา + อินฺทฺริยํ = ชิวฺหินฺทฺริยํ แปลว่า อินฺทฺริยํ คือ ชิวฺหาปสาท มีวิเคราะห์ว่า ชิวฺหา เอว อินฺทฺริยํ = ชิวฺหินฺทฺริยํ

๒.๒.๘ ความหมายของชีวหินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ชีวหินทรีย์ หมายถึง ชิวหาที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้เรียกว่า ชิวหินทรีย์

๒.๒.๙ ความหมายของกายินทรีย์โดยศัพท์ (สัทนัย)

กายินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า กายินฺทฺริยํ แยกศัพท์เป็น กายเ + อินฺทฺริยํ = กายินฺทฺริยํ แปลว่า อินฺทฺริยํ คือ กายปสาท มีวิเคราะห์ว่า กายเ เอว อินฺทฺริยํ = กายินฺทฺริยํ

๒.๒.๑๐ ความหมายของกายินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

^{๑๐} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๖๖๐/๒๒๗.

^{๑๑} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒๓๗/๔๐๓.

^{๑๒} อภ.วิ.อ. (ไทย) เล่มเดียวกันข้างแล้ว.

กายินทรีย์ หมายถึง กายที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้เรียกว่า กายินทรีย์

๒.๒.๑๑ ความหมายของมนินทรีย์โดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

มนินทรีย์ มาจากภาษาบาลีว่า มนินทรีย์ แยกศัพท์เป็น มโน + อินทรีย์ = มนินทรีย์ แปลว่า อินทรีย์ คือ ใจ มีวิเคราะห์ว่า มโน เอว อินทรีย์ = มนินทรีย์

๒.๒.๑๒ ความหมายของมนินทรีย์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

มนินทรีย์ หมายถึง มนที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔... นี้เรียกว่า มนินทรีย์

ในพระอภิธรรมปิฎก อินทรีย์วิภังค์นิตเทส อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่าจักขุนทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในจักขุทวาร ที่ชื่อว่าโสตินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในโสตทวาร ที่ชื่อว่าฆานินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในฆานทวาร ที่ชื่อว่าชีวหินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในชีวหาทวาร ที่ชื่อว่ากายินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในกายทวาร และที่ชื่อว่ามนินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในมโนทวาร^{๑๓}

ในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ อธิบายไว้ว่า จักขายตนะ เรียกว่า อินทรีย์ บ้าง โสตายตนะ เรียกว่า โสตินทรีย์บ้าง ฆานายตนะ เรียกว่า ฆานินทรีย์บ้าง ชิวหายตนะ เรียกว่า ชิวหินทรีย์บ้าง กายายตนะ เรียกว่า กายินทรีย์บ้าง^{๑๔} ส่วนมนายตนะ ไม่ได้แสดงไว้ในที่นี้ แต่ว่า ยังคงเป็นมนินทรีย์ นั่นเอง

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายไว้ว่า ชื่อว่า จักขุนทรีย์ เพราะทำจักขุวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่ ในลักษณะแห่งการเห็น ชื่อว่า โสตินทรีย์ เพราะทำโสตวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่...ชื่อว่า มโน เพราะนึก เพราะรู้อารมณ์ ดุจคนกำหนดนับอยู่ด้วยทะนาน และดุจทรงไว้ด้วยตาซึ่งใหญ่ ฉะนั้น ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะทำมโนนั้นนั่นแหละให้เป็นใหญ่ ในลักษณะแห่งการรู้อารมณ์^{๑๕}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า จักขุนทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เห็น (จกขุตติ จกขุ) โสตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่ได้ยิน (สุภมาตติ โสต) ฆานินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่สูดกลิ่น (ฆายตติ ฆาน) ชิวหินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่ลิ้มรส (รสนติ ตํ สตตาดิ รโส อสสาเทนตติ

^{๑๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๔๐๗-๑๐๘.

^{๑๔} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๗๙-๑๘๓.

^{๑๕} ขุ.ป. (ไทย) ๗/๑/๒๓๔-๒๓๕.

อตฺโต) ได้แก่ วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย กายินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่มาถูกต้อง หรือว่าถูกกระทบ (กุจฉิตานํ สาสวรมมานํ อาโยติ กาย) มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่รู้ คือ มนะ ได้แก่ใจหรือธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน (มุนาตีติ มโน อถวา อตตโน ลกขณํ ธารยณตีติธมฺมา)^{๑๖}

ในอภิธัมมัตถวินิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย อธิบายไว้ว่า จักขุนทรีย์ หมายถึง จักขุประสาท ที่ซึ่มซาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น ประคุดน้ำมันซึ่มซาบปุยนุ่น ในประเทศที่เกิดสรีระสังขารแห่งผู้อยู่ตรงหน้า มีประมาณเท่าศรีษะเส้น ในท่ามกลางแห่งแหวตาดำ อันธาตุทั้ง ๔ มีหน้าที่ทรงสมานให้อบอุ่น และให้เคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ประคุดขัตติยกุมารอันพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ มีหน้าที่อุ้มให้ทรงसनาน แต่งพระองค์ และถวายงานพัดอยู่ประจำแล้ว อันฤดูจิต และอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุเฝ้าบริหาร อันโคจรรูปมีวรรณะ เป็นต้น คอยแวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุ และทวารแห่งวิถีจิตมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น เป็นไปตามสมควร โสตินทรีย์ หมายถึง โสตประสาท ซึ่มซาบตลอดประเทศมีอากาศตั้งวงแหวน มีขนแดงออกขึ้นภายในช่องโสตะ ฆานินทรีย์ หมายถึง ฆานประสาท ซึ่มซาบตลอดประเทศมีสังขารดังกีบแพะภายในช่องนาสิก ชิวหินทรีย์ หมายถึง ชิวหาประสาท ซึ่มซาบตลอดประเทศมีสังขารดังปลายกลีบอุบล ในท่ามกลางชิวหา กายินทรีย์ หมายถึง กายประสาท แผ่ไปตลอดสรีระทุกส่วนที่เหลือง เว้นไว้แต่เตโชธาตุที่เกิดแต่กรรม และปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ และหนังหน้าผาก กายประสาทนี้ไม่ปะปนกันกับประสาทรูปอื่น^{๑๗} ส่วนมนินทรีย์นั้นไม่ได้กล่าวถึง เพราะพ้นจากประสาทรูป ๕ ในที่นี้

เพราะเหตุนั้น ตามที่แสดงมาข้างต้นนั้น อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น ที่ชื่อว่าอินทรีย์ตามความหมายเพราะเป็นธรรมชาติที่เป็นใหญ่ เช่น ตาเป็นใหญ่ในการดู หูเป็นใหญ่ในการฟัง จมูกเป็นใหญ่ในการรับกลิ่น เป็นต้น และตามทัศนะคติของผู้วิจัย ในเรื่องของอินทรีย์ ๖ ก็เห็นเป็นจริงอย่างนั้น เพราะตาเป็นอริบตี ได้แก่ เป็นใหญ่ในการดู เป็นต้นจริงๆ โดยความเป็นอริบตี ในแต่ละหน้าที่ หรือแต่ละอย่างๆ ตามหน้าที่ของตน

๒.๓ ความสำคัญของอินทรีย์ ๖

อินทรีย์ ๖ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ เป็นต้น มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตประจำวันจนถึงการบรรลุธรรมในแต่ละระดับได้ ตามที่แสดงมาแล้วแต่ข้างต้นนั้นว่า ตาเป็น

^{๑๖} วิสุทธิตี.(ไทย) ๓/๑/๑๒๔-๑๒๕, ๓/๑/๑๔๙. วิสุทธิตี. (บาลี) ๓/-/๖๐, ๓/-/๗๓.

^{๑๗} วิภาวินีฎีกา. (ไทย) ๖/๒๗๑-๒๗๒.

ใหญ่ หรือมีหน้าที่ในการดู หูเป็นใหญ่ หรือมีหน้าที่ในการฟัง จมูกเป็นใหญ่ หรือมีหน้าที่ในการสูด กลิ่น ลิ้นเป็นใหญ่ หรือมีหน้าที่ในการลิ้มรส กายมีหน้าที่ถูกต้อง หรืออุกกระทบ ใจเป็นใหญ่ หรือมีหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ที่รับมาทางทวาร หรือประสาททั้ง ๕ และรับรู้โดยตรงด้วยตนเอง นี้ คือ ความสำคัญของอินทรีย์ในหน้าที่ของตนๆ และทำหน้าที่ของตนในชีวิตประจำวัน ทุกๆ วัน^{๑๘}

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค แห่งโสตาปนสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงความสำคัญของการรู้อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้บรรลุเป็นพระโสดาบันว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น เราเรียกอริยสาวกรนี้ว่า เป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ เป็นเบื้องต้น”^{๑๙}

ในปฐมอรหัตตสูตร ตรัสความสำคัญของการรู้อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้บรรลุเป็นพระอรหันต์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถ่อมมัน เมื่อนั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่า เป็นพระอรหัตตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วปลงภาระลงแล้ว บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว สิ้นสังโยชน์ที่จะนำไปสู่ภพ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ”^{๒๐}

ในทุติยอรหัตตสูตร ตรัสความสำคัญของการรู้อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้พระองค์สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ทั่วถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริง เพียงใด เราก็กังไม่ปฏิญาณตนว่า ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ เพียงนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เรา รู้ทั่วถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณตนว่า ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ก็แหละ

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๔๐๗.

^{๑๙} ส.ม.ท.อ. (ไทย) ๕/๔๐๓/๓๔.

^{๒๐} ส.ม.ท.อ. (ไทย) ๕/๔๐๔/๓๔.

ญาณทัสสนะได้บังเกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติมีในที่สุด บัดนี้ความเกิดอีกไม่มี”^{๒๑}

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค แห่งปฐมสมณพราหมณสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงความสำคัญของการรู้อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้เป็นสมณพราหมณ์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น เราไม่นับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่กระทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น เรานับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะท่านเหล่านั้นกระทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ของความเป็นสมณะ และของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่”^{๒๒}

ในพุทธยสมณพราหมณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความสำคัญของอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้เป็นสมณพราหมณ์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่รู้ชัดซึ่งจักขุนทรีย์ ความเกิดแห่งจักขุนทรีย์ ความดับแห่งจักขุนทรีย์ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งจักขุนทรีย์ ไม่รู้ชัดซึ่งโสตินทรีย์... ฆานินทรีย์... ชิวหินทรีย์... กายินทรีย์... มนินทรีย์ ความเกิดแห่งมนินทรีย์ ความดับแห่งมนินทรีย์ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งมนินทรีย์ สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น เราไม่นับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะท่านเหล่านั้น ไม่กระทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัด ซึ่งจักขุนทรีย์ ความเกิดแห่งจักขุนทรีย์ ความดับแห่งจักขุนทรีย์ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งจักขุนทรีย์ รู้ชัด ซึ่งโสตินทรีย์...ฆานินทรีย์...ชิวหินทรีย์... กายินทรีย์...มนินทรีย์ ความเกิดแห่งมนินทรีย์ ความดับแห่งมนินทรีย์ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งมนินทรีย์ สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น เรานับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และว่า

^{๒๑} ส.ม.ท.อ. (ไทย) ๕/๙๐๗-๙๐๘/๔๐.

^{๒๒} ส.ม.ท.อ. (ไทย) ๕/๙๑๐-๙๑๑/๔๑.

เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะท่านเหล่านั้น กระทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ของความเป็นสมณะ และของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่”^{๒๓}

ในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต สีสติภาวสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงความสำคัญของอินทรีย์บางประการ คือ จิต ได้แก่ ใจ กระทำดีแล้ว ย่อมนำไปสู่สภาวะธรรมที่เย็นอันยอดเยี่ยม ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจทำให้แจ้งสภาวะอันยอดเยี่ยม...คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. ช่มจิตในสมัยที่ควรช่ม
๒. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง
๓. ทำจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริง
๔. วางจิตในสมัยที่ควรวาง
๕. น้อมไปในธรรมที่ประณีต
๖. ยินดียิ่งในนิพพาน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งสภาวะ (สภาวะธรรมที่เย็น) อันยอดเยี่ยม”^{๒๔}

ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค แห่งจักขุสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเรื่องอายตนะภายใน หรือเรียกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ ๖ มีความสำคัญต่อการหลุดพ้น สิ้นทุกข์มีชาติทุกข์ เป็นต้น อยู่จบพรหมจรรย์ ดังที่ตรัสแก่พระราหุลกุมารว่า “ราหุล เธอจะเข้าใจความซอมนั้นว่าอย่างไร จักขุ... โสตะ...ฆาน...ชีวหา...กาย...และมโน...เที่ยงหรือไม่เที่ยง...สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา...ราหุล อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ... ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโน เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๒๕} นี้คือ อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น มีความสำคัญต่อการหลุดพ้นจากอาสวกิเลสได้ โดยสิ้นเชิง

^{๒๓} ส.มหา.อ. (ไทย) ๕/๙๑๒-๙๑๓/๔๒.

^{๒๔} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๑๐..

^{๒๕} สง.น. (ไทย) ๑๖/๑๘๘/๒๘๙-๒๙๑.

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเรื่องของใจ ที่เป็นใหญ่มีความสำคัญเป็นเหตุให้ประสบทุกข์ และประสบสุข คือ ถ้าใจไม่ดีจะมีทุกข์ ถ้าใจดีก็จะมีสุขตามมา ดังพระดำรัสที่ตรัสว่า

“มโนปุพฺพวงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปทฺฐนฺน ภาสตี วา กโรตี วา
 ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทฺนติ”^{๒๖}
 “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่ว หรือทำชั่วตามไปด้วย
 เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๒๗}

ในทางตรงกันข้ามนี้ ความสำคัญในฐานะคนใจดี จะพูดจะทำก็จะประสบผลดีตามมามากมาย ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า

“มโนปุพฺพวงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสตี วา กโรตี วา
 ตโต นํ สุขมเนวติ ฉายาว อนุปายินิตี”^{๒๘}
 “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจดี ก็จะถูกดี หรือทำดีตามไปด้วย
 เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น”^{๒๙}

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการอบรมจิตอันเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญแห่งมโนทริย ที่เป็นเหตุสำคัญในการตัดอกุศลมูลได้มีราคะ เป็นต้นได้ โดยตรัสแก่ พระภิกษุทั้งหลายว่า

“ฝนย้อมรวัตรเรื่อนที่มุงไม้ตีได้ ฉันใด
 รากะย้อมรวัตรจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันนั้น
 ฝนย้อมรวัตรเรื่อนที่มุงตีแล้วไม่ได้ ฉันใด

^{๒๖} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๒๗} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๘} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕.

^{๒๙} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

ราคะยอมร่วรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น”^{๓๐}

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสกั แห่งวัดอุปัฏฐก พระผู้มีพระภาค ตรัสความสำคัญจิตในส่วนที่เป็นมโนทริย อินทริย คือ ใจ ที่มีอำนาจในหน้าที่ของตน ทำให้บุคคล ได้รับทุกข์ และสุขคือว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผ้าที่เศร้าหมองมลทินจับ ช่างย่อมพึงนำเอาผ้านั้นใส่ลงในน้ำย้อมใดๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้านั้นพึงเป็นของมีสีที่เขาย้อมไม่ดี มีสีมัวหมอง ซ้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะผ้าเป็นของไม่บริสุทธิ์ ฉนใด เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้ ฉะนั้น...ผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด ช่างย่อมพึงนำเอาผ้านั้นใส่ลงในน้ำย้อมใดๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้านั้นพึงเป็นของมีสีที่เขาย้อมดี มีสีสด ซ้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะผ้าเป็นของบริสุทธิ์ ฉนใด เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้ ฉะนั้น”^{๓๑}

ส่วนในขณะการเจริญวิปัสสนาภาวนา การใช้อินทริย ๖ มีจักขุนทริย โสตินทริย เป็นต้น ได้ถูกต้อง จะได้ประสบผลจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างดีที่สุด เพราะสภาวะธรรมจะปรากฏชัด หรือบังเกิดมีในแต่ละขณะๆ ก็ด้วยผู้เจริญอินทริยอย่างถูกต้อง เช่น ในขณะตาเห็นรูป กำหนดว่า เห็นหนอๆ พิจารณาสีที่เห็นนั้นทั้งความเกิด และความดับไป ในขณะหูได้ยินเสียง กำหนดว่า ได้ยินหนอๆ เห็นความเกิดดับของเสียงในขณะนั้น ในขณะจมูกได้กลิ่น กำหนดว่า กลิ่นหนอๆ เห็นตั้งแต่ความเกิดของกลิ่น และความดับไปของกลิ่นนั้นในที่สุด อินทริยที่เหลือก็มีนัยการกำหนดคล้ายๆ กัน อย่างนี้เรียกว่า การกำหนดพิจารณาใช้ อินทริย ๖ ได้อย่างถูกต้อง

เพราะฉะนั้น ตามที่แสดงมาความสำคัญของอินทริยแต่ละอย่างๆ ในอินทริย ๖ ประการ มีจักขุนทริย เป็นต้น มีความสำคัญในแต่ละหน้าที่ของตนๆ บุคคลใช้อินทริย ๖ ของตนผิดทาง ก็จะประสบทุกข์ แต่ถ้าปฏิบัติถูกในอินทริย ๖ ของตน จะประสบสุขตามมา สุขในสมาธิ สุขในฌาน สุขในพระนิพพานเป็นไปตามลำดับขั้นตอนของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีสมถภาวนาเป็นบาทบ้าง หรือเจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาไปด้วยกัน หรือว่าเจริญวิปัสสนาล้วนก็ตาม ย่อมประสบสุขได้แตกต่างกันไปในระดับเบื้องต้น จนกระทั่งในที่สุดก็จะประสบสุขอันไพบูรณ์ คือ สุขในพระนิพพาน

๒.๓.๑ การสำรวจอินทริยเป็นเหตุให้บรรลุธรรม

^{๓๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓-๑๔/๒๘.

^{๓๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๙๒/๔๘.

ในการสำรวมอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้บรรลุนิพพานมีมากประการ หากผู้สำรวมพิจารณา โดยชอบโดยแบบคายนแล้ว ผลจะปรากฏตามโอกาสที่ควรจะปรากฏ อย่างเช่นทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ผู้เจริญต้องปิดทวารทั้ง ๕ มีจักขุทวาร เป็นต้น เหลือไว้เพียงทวาร เดียว คือ มโนทวาร ไว้คอยกำหนดอารมณ์ที่ปรากฏ เมื่ออารมณ์ต่างๆ มาสู่คลองจักขุทวาร เป็นต้น ให้กำหนดพิจารณาอารมณ์นั้น ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในสิ่งที่เห็น วางใจในรูปนั้น ได้ เสียซึ่งมาปรากฏทางโสทรทวาร คือ หูกำหนดโดยนัยเดียวกัน และการกำหนดพิจารณา อารมณ์นั้น ต้องเป็นไปในแต่ละอย่างๆ อย่างถูกวิธี อารมณ์ไหนมาปรากฏทางทวารอะไร ก็ กำหนดพิจารณาไป จนเห็นความเกิด ความดับของอารมณ์นั้น ผลานิสงส์ก็จะปรากฏแก่ผู้นั้น ตามสมควร ในที่นี้มีเรื่องของพระโฏฐิตะ เป็นตัวอย่าง

พระโฏฐิตะนั้น เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกในศาสนาของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ บอกรธรรมแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป เก่งในการเรียน แต่ไม่รู้จักปฏิบัติตนให้พ้นทุกข์ ถูกพระศาสดาทำให้เกิดสังเวช เกิดความสลดใจ ทรงตรัสประทานต่อสงฆ์บ่อยๆ ในเวลาท่านมาในที่ประชุมก็โดนเรียกว่า “มาเถิด คุณโบลานเปล่า นั่งเถิด คุณโบลานเปล่า ไปเถิด คุณโบลานเปล่า แม้ในเวลาที่คุณพระเถระลุกไป ก็ตรัสว่า คุณโบลานเปล่าไปแล้ว” ดังนี้เป็นอาทิ ท่านก็คิดได้ไปหาอาจารย์สอนเรื่องปฏิบัติ ไม่มีใครรับสอนให้ จนในที่สุดได้สามเณรรูปหนึ่งที่อายุน้อยที่สุด บวชใหม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว สามเณรบอกว่า จะเชื่อฟังตน หรือไม่ พระโฏฐิตะก็รับคำ สามเณรหาวิธีลดมานะที่ภิกษุในพระโฏฐิตะจนหมดสิ้น แล้วจึงสอนเรื่องการปฏิบัติต่อไปใจความว่า จอมปลวกแห่งหนึ่ง มีช่องอยู่ ๖ ช่องในช่องเหล่านั้น ตัวเงินตัวทองเข้าไปภายในโดยช่องๆ หนึ่ง บุคคลประสงค์จะจับมัน จึงอุดช่องทั้ง ๕ นอกนี้ ทำลายช่องที่ ๖ แล้ว จึงจับเอาโดยช่องที่มันเข้าไปนั่นเอง คือ สามเณรสอนให้ปิดทวารทั้ง ๕ แล้วให้ทำการกำหนดพิจารณาในมโนทวาร เพียงเท่านั้นท่านได้ความแจ่มแจ้งทางปัญญา บรรลุนิพพานต่อไป แล้วได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในกาลต่อมา^{๓๒}

เพราะเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกวิธี โดยเฉพาะในการกำหนดพิจารณาในทวาร ๖ หรืออินทรีย์ ๖ กำหนดอินทรีย์ให้ถูกต้อง จนเกิดเป็นผลานิสงส์ปรากฏชัดเจน อยู่ที่ว่าผู้เจริญควรวางตนอย่างถูกต้องอย่างไร แต่ในที่นี้นั้นพอที่จะเข้าใจแล้วว่า ควรปิดทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ได้แก่ระมัดระวังไม่ให้อารมณ์ที่เป็นข้าศึกต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา แต่เมื่อมาปรากฏทางทวารใดทวารหนึ่ง ทวาร คือ ใจก็ใส่ใจอารมณ์นั้นจนเห็นความเกิดดับในที่สุด แล้วอาจบรรลุนิพพานตามโอกาสที่จะอำนวยให้ ต่อไป

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ชุ.ธ. (ไทย) ๗/-/๑๑๒-๑๑๖.

๒.๓.๒ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค อินทรีย์สัมปन्नสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงถึงผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ ด้วยเหตุที่สำรวมอินทรีย์นี้เอง จิตย่อมหลุดพ้น และอยู่จบพรหมจรรย์ สมดังพระดำรัสที่ว่า “หากภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในจักขุนทรีย์อยู่ ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุนทรีย์...หากภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในอินทรีย์อยู่...ย่อมเบื่อหน่ายในอินทรีย์ หากภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในมนินทรีย์อยู่ ย่อมเบื่อหน่ายในมนินทรีย์ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไปด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์”^{๓๓}

ในพระสูตรตันตปิฎก สฬายตนวรรค แห่งอินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคได้แสดงการถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ พิจารณาเห็นความเกิดดับแล้วจิตหลุดพ้นได้ว่า “ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในจักขุนทรีย์ ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุนทรีย์...พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในมนินทรีย์ ย่อมเบื่อหน่ายในมนินทรีย์ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว”^{๓๔}

๒.๓.๓ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้บรรลุนิพพาน

ผลที่เกิดจากการพิจารณาอายตนะภายใน ๖ หรืออินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้บรรลุธรรม คือ เป็นผู้ปฏิบัติได้สมควรแก่ธรรม หรือว่า ได้บรรลุพระนิพพานอยู่ในปัจจุบัน สมดังพระดำรัสที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับจักขุ...หากภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับจักขุ ควรเรียกได้ว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม หากภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นเพราะความเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด เพราะดับ ไม่ถือมั่นจักขุ ควรเรียกได้ว่า ภิกษุผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน หากภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับชีวหา...หากภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับมโน...หากภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อ

^{๓๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๔/๑๙๐-๑๙๑.

^{๓๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๑๐/๒๔๓/๑๔๔.

ดัมมโน ควรเรียกได้ว่า ภิคุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม”^{๓๕} เมื่อเป็นเช่นนี้ การบรรลุธรรมมิได้ด้วยการสำรวมอย่างนี้

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย แห่งสหายตนวรรค พระผู้มีพระภาคได้แสดงธรรมเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับจักขุ เป็นเหตุได้บรรลุพระนิพพานว่า “ดูกรภิคุ...ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับจักขุ ควรเรียกได้ว่า ภิคุปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เพราะคลายกำหนด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่นใจ ควรเรียกได้ว่า ภิคุบรรลุนิพพานในปัจจุบัน”^{๓๖} นี้ คือ การดับจักขุ เป็นต้น เป็นเหตุให้บรรลุนิพพาน

๒.๓.๔ การสำรวมอินทรีย์ทำให้สำเร็จโสดาบันเป็นอาทิ

ความสำเร็จเป็นพระโสดาบัน ความสำเร็จเป็นพระสกทาคามี ความสำเร็จเป็นพระอนาคามี และความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เกิดมิได้ด้วยการกำหนดอินทรีย์ ๖ สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิคุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น อริยสาวกนี้เรากล่าวว่าเป็นโสดาบัน...เมื่อใด ภิคุรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่นเมื่อนั้น ภิคุนี้เรากล่าวว่า อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว ลีลาสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ”^{๓๗}

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค สัมมัทธสูตร ว่าด้วยเหตุที่ทำให้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคก็ตรัสอินทรีย์ ๖ ประการ ที่ทำให้สำเร็จเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ สมดังพระดำรัสที่ว่า “ภิคุทั้งหลาย ตราบใด เรายังไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง ตราบนั้น เรายังไม่ยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก...แต่เมื่อใด เรารู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น เรายืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๓๘}

^{๓๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๕/๑๙๑-๑๙๒.

^{๓๖} ส.สพ.อ. (ไทย) ๑๐/๒๔๔/๑๔๕.

^{๓๗} ส.มท. (ไทย) ๑๙/๑๙๖-๑๙๗/๓๐๖-๓๐๗.

^{๓๘} ส.มท. (ไทย) ๑๙/๔๙๘/๓๐๗.

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย แห่งมหาวารวรรค พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเรื่องพระอริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิดดับ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ แล้วได้บรรลุพระอรหัตต์ไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกผู้รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุปาย เป็นเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเราเรียกอริยสาวกนี้ว่าเป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ เป็นเบื้องต้น”^{๓๙}

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย แห่งมหาวารวรรค พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้เป็นอเสขะ ย่อมรู้ชัดซึ่งอินทรีย์ ๖ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์...ย่อมรู้ชัดว่า อินทรีย์ ๖ เหล่านี้ จะดับไปหมดสิ้นโดยประการทั้งปวง...ตั้งอยู่ในอเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า เราเป็นพระอเสขะ”^{๔๐} นี้ก็คือ การบรรลุธรรมเบื้องสูงขึ้นไป ได้แก่ พระชินาสพ ผู้ไม่ต้องศึกษา อีกต่อไป

๒.๓.๕ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้ถึงสวรรค์

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค อธิบายไว้ว่า ผลเกิดจากการสำรวมในอินทรีย์ ทำให้เข้าถึงซึ่งสวรรค์ ดังมีอรรถนี้ว่า “มหาบุรุษทรงยินดีในสัจจะ ในธรรมในการฝึก ในความสำรวมในความสะอาด ในศีลที่เป็นอาลัย ในอุโบสถกรรม ในความไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ในกรรมอันไม่สาหัสทรงสมาทานมั่น ทรงประพฤติอย่างรอบคอบ เพราะกรรมนั้นมหาบุรุษจึงไปสู่โลกทิพย์เสวยสุข และสมบัติที่น่าเพลิดเพลินยินดี”^{๔๑} นี้เพราะกรรมในจำนวนนี้ที่มีการสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุด้วยจึงอำนวยผลให้ได้โลกทิพย์ ได้แก่ โลกสวรรค์ และพรหมโลก

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย แห่งปาฎิกวรรค โบราณกเถระ อธิบายไว้ว่า “พระมหาบุรุษยินดีในวจีสัจ ในธรรม ความฝึกตน ความสำรวม ความเป็นผู้สะอาดศีลเป็นที่อาลัย... เพราะกรรมนั้น พระมหาบุรุษจึงหลีกเลี่ยงไปสู่ไตรทิพย์”^{๔๒} เป็นอาทิ นี้ก็คือ การได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นไตรทิพย์

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย แห่งสหายตนวรรค พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุควรทำ ดังพระดำรัสนี้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเห็นผลแห่งความไม่ประมาทนี้แล จึงกล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุเหล่านั้น

^{๓๙} ส.มหา.อ. (ไทย) ๑๑/๙๐๒/๒๒๕.

^{๔๐} ส.มหา.อ. (ไทย) ๑๑/๑๐๓๗/๒๕๐.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๒/๑๖๕.

^{๔๒} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑๓๓/๑๑๖.

ควรทำ”^{๔๓} เป็นอาทิ เมื่อเป็นเช่นนี้ การไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ เป็นเหตุแห่งความไม่ประมาท โดยประการทั้งปวง

๒.๓.๖ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุให้บรรลุธรรมในชาติต่อไป

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น การถือเอาอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น ก็เป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง เมื่อผู้เจริญกำหนดในอินทรีย์ หรือสำรวมในอินทรีย์ในเบื้องต้นเป็นลำดับไป ถึงแม้จะไม่สามารถบรรลุธรรมมีโสดาบัน เป็นต้นได้ในชาติปัจจุบัน แต่จะสามารถบรรลุถึงธรรมนี้ได้ในชาติต่อไปได้ ดังพระโสดาบันที่เป็นเอกพีชี ดังพระพุทฺธพจน์นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย...เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นเอกพีชีโสดาบัน เกิดเป็นมนุษย์อีกเพียงภพเดียว ก็จะทำให้สุดแห่งทุกข์”^{๔๔} เป็นอาทิ หรือเจริญอินทรีย์ ๖ โดยตรงก็สำเร็จเป็นพระโสดาบันในวันข้างหน้าได้ ดังพระพุทฺธพจน์นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๖ คือ จักขุนทรีย์...เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัด ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น อริยสาวกนี้เรากล่าวว่า เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๔๕}

ในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย แห่งสัตตกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล กระทำพอประมาณในสมาธิ ในปัญญา บุคคลนั้นเป็นโกล้งโกละ เพราะสังโยชน์ ๓ สิ้นไป ท่องเที่ยวอยู่ ๒ - ๓ ตระกูล แล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้...หรือว่า บุคคลนั้นเป็นสัตตักขัตตุปรมโสดา เพราะสังโยชน์ ๓ สิ้นไป ท่องเที่ยวอยู่ในเทวดา และมนุษย์ ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง แล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๔๖}

๒.๓.๗ การสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุไม่ประมาท

ในการสำรวมในอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก เป็นต้น ในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความไม่ประมาท เพราะว่า ระดับปุถุชนที่จะเข้าถึงระดับอริยบุคคลมีโสดาบันบุคคลขั้นต้น เป็นต้น เป็นบุคคลที่จะต้องศึกษา ผลจากความไม่ประมาทในอายตนะก็จะเป็นเหตุให้ได้สำเร็จในอริยผลต่อไปได้

^{๔๓} ส.สพ.อ. (ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๒๗.

^{๔๔} องทุก. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗-๓๑๘.

^{๔๕} ส.ม.ห. (ไทย) ๑๙/๔๙๖/๓๐๖.

^{๔๖} อง.ส.ต.ต.ก.อ. (ไทย) ๑๕/๓๑๖/๓๐๖.

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งเทวทหสูตร สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนเรื่องนี้ไว้ว่า “ภิกษุเหล่าใด เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์ หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ อันภิกษุเหล่านั้นไม่ควรทำ...ส่วนภิกษุเหล่าใดเป็นเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) ยังไม่บรรลุพระอรหันตผล บรรณารธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ ๓ อันยออดเยี่ยมอยู่ เรากล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ อันภิกษุเหล่านั้นควรทำ”^{๔๗}

เพราะเหตุนี้ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา นารีนรมย์ใจบ้าง ไม่นารีนรมย์ใจบ้างมีอยู่ รูปเหล่านั้นกระทบแล้วๆ ย่อมไม่ครอบงำจิตของบุคคลนั้นอยู่ เพราะไม่ครอบงำจิต บุคคลจึงปรารถนาความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ เสียงที่พึงรู้ด้วยหู กลิ่นที่พึงรู้ด้วยจมูก รสที่พึงรู้ด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้ด้วยกาย และใจเวลารู้แจ้งอารมณ์ ก็ควรทำความไม่ประมาท ในลักษณะนี้เช่นกัน ในเพราะเหตุที่จะได้รับผลอย่างนี้เอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนให้ไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย แห่งสฬายตนวรรค พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุควรทำ ดังพระดำรัสที่ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเห็นผลแห่งความไม่ประมาทนี้แล จึงกล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุเหล่านั้นควรทำ”^{๔๘} เป็นอาทิ เมื่อเป็นเช่นนี้ การไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ เป็นเหตุแห่งความไม่ประมาท โดยประการทั้งปวง

๒.๔ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เกิดผลดีที่สุด การสำรวมอินทรีย์ ๖ มีความสำคัญมาก เพราะเหตุว่าสภาวะธรรมที่ปรากฏในระดับต้นๆ ระดับกลาง และระดับปลายจะปรากฏชัดเจนก็เนื่องด้วยการสำรวมทั้งนั้น ยิ่งทำได้ละเอียดมากเท่าไร ความละเอียดก็มีโอกาสปรากฏชัดมากขึ้นเท่านั้น ในขณะที่ปัจจุบัน ปัจจุบันที่กลายเป็นอดีตทุกๆ ขณะที่ถูกกระทำลงไปแล้ว และในขณะที่จักมีในอนาคตด้วยการปรากฏผลดีให้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องสำรวมอินทรีย์ให้ดีที่สุดจึงจะประสบผลแห่งสภาวะธรรม แต่อย่างไรก็ตามใน

^{๔๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘-๑๖๙.

^{๔๘} ส.สพ.อ. (ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๒๗.

การเจริญจำต้องเน้นในขณะปัจจุบันให้มากที่สุด อดีต และอนาคตไม่ต้องไปคำนึงถึง ดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“อดีต นานวาคเมยย นปปฏิกังเข อนาคต
 ยทตีตมปหีนนตํ อปุตตตถจ อนาคต
 ปจจุปปนณญจ โย ธมมํ ตตถ ตตถ วิปสสติ
 อสสิหิ อสกุปปิ ตํ วิทธา มนุพฺรุหเย
 อชเชว กิจจมาตปปี โก ชลญา มรณํ สุเว”^{๔๙} อาทิกิ
 “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง
 สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง
 สิ่งนั้นก็เป็นอันยังไม่มาถึง ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน
 ไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญ
 ธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วินาทีเดียว
 ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้”^{๕๐}

เมื่อเป็นเช่นนี้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาจำต้องสำรวมอินทรี ๖ คือ ระมัดระวังให้มากที่สุด เพื่อป้องกันอารมณ์ที่เป็นอกุศลธรรมได้โอกาสไหลเข้าในจิต หรือว่าเพื่อเป็นเหตุให้เกิดกุศลธรรมไหลเข้าในจิตเช่นกัน หรือว่าเพื่อสภาวะธรรมที่ควรจะปรากฏชัดต่อไป

๒.๔.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักปธาน ๔

ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงการสำรวมอินทรี ตามหลักปธาน ๔ ไว้เพื่อเพียรระงับบาปอกุศลธรรมที่จะเกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละอกุศลธรรมที่เกิดแล้วให้หมดไป เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดเสื่อมไป ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรี ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา และโทมนัส ความทุกข์ใจ ครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรี ถึงความสำรวมในจักขุนทรี ฟังเสียงทางหู...ดมกลิ่นทางจมูก...ลิ้มรสทางลิ้น...ถูกต้องโณภูฏัพพะทางกาย...รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนทรี ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และ

^{๔๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๒๖/๓๔๘.

^{๕๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙-๓๒๐.

โหม่นสรอบงำได้ จึงรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมนินทรีย์ นี้เรียกว่า สัจวรปธาน”^{๕๑} ดังนี้ เป็นอาทิ นี้คือ การสำรวมอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้อกุศลธรรมเสื่อมไป แต่กุศลธรรมเจริญขึ้นมาแทน

๒.๔.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอินทรีย์สังวร

อินทรีย์สังวร หมายถึง การสำรวมอินทรีย์ ในที่นี้ประสงค์เอาอินทรีย์ ๖ คือ สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูก ได้สูดกลิ่น เป็นต้น มีหลักที่ว่า เห็นรูปด้วยตา เป็นต้น ไม่รวบถือ ได้แก่ เห็นเอาทั้งหมด หรือแยก เห็นเป็นส่วนๆ เพราะจะทำให้เกิดอกุศลธรรมขึ้นมาได้ ความฟุ้งซ่านจะบังเกิดมีในทุกโอกาสที่ไป รวบถือหรือว่า แยกถืออย่างใดอย่างหนึ่ง ดังพระพุทธดำรัสตรัสว่า “มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่า คຸ່ມครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้บาปอกุศล ธรรม คือ อภิชฌา และโหม่นสรอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟัง เสียงด้วยหู..ดมกลิ่นด้วยจมูก..ลิ้มรสด้วยลิ้น..ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมในมนินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูก บาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และโหม่นสรอบงำได้ จึงรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมนินทรีย์ ภิกษุผู้ประกอบด้วยความสำรวมอินทรีย์อันเป็นอริยะนี้ ย่อมเสวยสุขอันไม่ระคนกับกิเลสในภายใน มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่า คຸ່ມครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างนี้แล”^{๕๒}

๒.๔.๓ สติสัมปชัญญะอาศัยอินทรีย์สังวร

ในการสำรวมอินทรีย์ทางกาย ได้แก่ การสำรวมกายอินทรีย์ ผู้เจริญจะต้องมีสติเป็นตัว ระลึกมีสัมปชัญญะ ความรู้พร้อม อันเป็นธรรมระลึกู้คู่กัน โดยการสำรวมระมัดระวังทางกาย ไม่ให้คะนองกายที่เคลื่อนไหว แต่ให้กายเป็นไปอย่างสำรวมระมัดระวังในขณะที่เคลื่อนไหวอิริยาบถ ใหญ่ๆ เช่น เดิน ยืน นั่ง นอน และในขณะที่เคลื่อนไหวในอิริยาบถย่อย เช่น เหลียว แลดู เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อความละเอียดในทางการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความ รู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครอง สังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วย

^{๕๑} ตูรายละเอียดยใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓-๒๘๕.

^{๕๒} ที.สี. (ไทย) ๕/๒๑๓/๗๒-๗๓.

สติสัมปชัญญะ”^{๕๓} การสำรวมทางอิริยาบถนี้ เป็นไปในทางกาย มีกายเป็นใหญ่ เรียกว่า กายินทรีย์ แต่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจะต้องมีสติระลึกร่างกายเป็นอารมณ์ มีสัมปชัญญะไปพร้อมกับ การระลึกร่างกายอย่างสำรวม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อจะต้องเคลื่อนไหวร่างกาย ผู้เจริญควรทำอย่างช้าๆ ค่อยๆ เคลื่อนไหวแขน และขา ไม่ว่าจะคู้หรือเหยียด ก้มหรือเงยศีรษะ เมื่อลุกจากท่านั่ง ควรลุกช้าๆ พร้อมคำภาวนา ลูกหนอ ลูกหนอ เมื่อยืดขึ้นเต็มตัว และลุกยืน ให้ภาวนาว่า ยืนหนอ ยืนหนอ หนอ^{๕๔} ดังนี้เป็นอาทิ เมื่อมองไปทางใดก็ตาม ให้กำหนดว่า มองหนอ เห็นหนอ เมื่อกำลังเดิน ให้กำหนดว่า ขวา หรือซ้าย ตามที่ก้าวย่างแต่ละก้าว ผู้เจริญจะต้องรับรู้ถึงการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้น ต่อเนื่องเป็นลำดับทั้งหมด นับแต่ยกเท้าขึ้น กระทั่งเท้าลงสัมผัสพื้นอีกครั้ง เมื่อตื่นนอน ผู้เจริญ ควรกำหนดทันที เพราะผู้เจริญที่มีความตั้งใจจริงจะเข้าสู่บรรณผล ควรหยุดพักการปฏิบัติเฉพาะ เวลานอนหลับเท่านั้น ส่วนในเวลาอื่นๆ ที่ตื่นอยู่ทั้งหมด ผู้ปฏิบัติควรกำหนดอย่างต่อเนื่องทั้ง สภาวะที่เกิดกับกาย และใจ โดยไม่มีการปล่อยให้ผ่านไปเปล่าๆ เหตุนี้ในทันทีที่รู้สึกตัวตื่น ผู้เจริญ ควรกำหนดรู้สภาวะที่จิตตื่นขึ้นในทันทีว่า ตื่นหนอ ตื่นหนอ แต่หากว่าขณะนั้นยังกำหนดไม่ทัน ก็ ควรเริ่มจากการกำหนดที่ห้อง พอง ยุบ แทน

๒.๔.๔ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ตามหลักปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์

การปฏิบัติ หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อประสพผลแห่งสภาวะธรรม หรือความ ปรากฏชัดเจนแห่งสภาวะธรรมที่ชัดเจน ตามปกติแล้วจะสำรวมทุกอิริยาบถ มีสติสัมปชัญญะทุก- ขณะ แต่อย่างไรก็ตาม การได้รู้ข้อปฏิบัติบางประการ ก็จะทำให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพิ่มพูน สติปัญญา และเป็นไปเพื่อการสำรวมอินทรีย์ยิ่งขึ้นไป เป็นการปรับอินทรีย์ของตนไปด้วย ข้อ ปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์นี้เกิดขึ้นกับความที่ท้าวสักกะสงสัยแล้ว จึงทูลถามพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงตรัสข้อปฏิบัตินั้น แก่ท้าวสักกะว่า “จอมเทพ เรากล่าวรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไว้ ๒ อย่าง คือ รูปที่ควรเสพ และรูปที่ไม่ควรเสพ กล่าวเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูไว้ ๒ อย่าง คือ เสียงที่ ควรเสพ และเสียงที่ไม่ควรเสพ กล่าวกลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูกไว้ ๒ อย่าง คือ กลิ่นที่ควรเสพ และ กลิ่นที่ไม่ควรเสพ กล่าวรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้นไว้ ๒ อย่าง คือ รสที่ควรเสพ และรสที่ไม่ควรเสพ กล่าวโณภูฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกายไว้ ๒ อย่าง คือ โณภูฐัพพะที่ควรเสพ และโณภูฐัพพะที่ไม่ควร เสพ กล่าวธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจไว้ ๒ อย่าง คือ ธรรมารมณที่ควรเสพ และธรรมารมณที่

^{๕๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๔/๗๓.

^{๕๔} สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครพนม แห่งที่ ๑๐, หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา-เบื้องต้น, (นครพนม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๖๓.

ไม่ควรเสพ...เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลงรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเสพ เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ”^{๕๕} เป็นอาทิ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาก็เช่นกัน ผู้เจริญในเวลาตาเห็นรูป จมูกได้ดมกลิ่น เป็นต้น ก็ควรนำการกำหนดพิจารณารู้ตามหลักข้อปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์นี้ได้ ตามโอกาสที่อารมณ์เหล่านั้นๆ มากระทบทางอินทรีย์ทั้ง ๖

๒.๔.๕ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ตามกิจที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป

กิจหรือหน้าที่ที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องทำการต่อเนื่องในการกำหนดอินทรีย์ ๖ ต้องไม่ท้อไม่ถอยต่อการกำหนด เพราะว่ากิจต่างๆ ที่จะต้องทำยังมีอีกต่อไป ตราบใดยังไม่บรรลุธรรมสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ต้องทำความเพียรในกิจนั้นๆ ให้อีกๆ ขึ้นไปตราบนั้น โดยเฉพาะในเรื่องอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก เป็นต้น ควรตั้งใจกำหนดให้มากขึ้น และทำให้ยิ่งต่อไป ดังที่พระพุทธพจน์นี้ว่า “เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้คุ้มครองทวารแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ จักปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ฟังเสียงทางหู...ดมกลิ่นทางจมูก...ลิ้มรสทางลิ้น...รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ จักปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนอินทรีย์”^{๕๖} เพราะกิจ คือ การสำรวมอินทรีย์ยังมีอยู่แก่ผู้เจริญวิปัสสนา จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกำหนดให้ยิ่งๆ ขึ้นไป

๒.๔.๖ การสำรวมอินทรีย์ ๖ โดยอาศัยอายตนะภายใน ๖

ทวาร ๖ นี้ หรืออายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาในทางดีแล้ว ควรสำรวมตลอดเวลาเพื่อกันอารมณ์ฟุ้งซ่าน และเจริญปัญญาให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ในคราวใดอารมณ์มีรูปารมณ์ เป็นต้น มากระทบคลองจักขุ คือ ตา เข้าในคราวนั้นพึงกำหนดพิจารณารูปรารมณ์ เป็นต้น นั้นให้เสมอๆ ควรกำหนดให้ต่อเนื่องทุกทวารที่อารมณ์มาปรากฏแต่ละอย่างๆ ไป อย่างในพระพุทธรูปคำนี้ว่า

จักขุณา ส่วโร สาทู	สาทู โสเตน ส่วโร
ฆาเนน ส่วโร สาทู	สาทู ชิวหาย ส่วโร
กาเยน ส่วโร สาทู	สาทู วาจาเย ส่วโร
มนสา ส่วโร สาทู	สาทู สพพตล ส่วโร

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑-๒๙๒.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒๑/๔๕๕.

สัพพตถ สัมโถ ภิกขุ สัพพทุกขา ปมฺจุจตตี^{๕๗}
 ความสำรวมทางตา เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางหู เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางจมูก เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางลิ้น เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางกาย เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางวาจา เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมทางใจ เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ความสำรวมในทวารทั้งปวง เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ
 ภิกษุผู้สำรวมแล้วในทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๕๘}

สำหรับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่อสำรวมทวารทั้ง ๖ อย่างนี้ เป็นนิത്യ และเมื่อไม่
 ยินดีในอารมณ์ที่น่าปรารถนา ไม่ยินร้ายในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ไม่ยังความหลงให้เกิดขึ้นใน
 เพราะความเพ่งเล็งอันไม่สม่าเสมอ ความสำรวม คือ ความกั้น ได้แก่ ความปิด หมายถึง ความคุ้ม
 ครอง เชื่อว่า ความสำรวมทางจักขุนี้ อย่างนี้ ย่อมคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ ในเรื่องการสำรวม
 ทางตา ขอยกตัวอย่างมาพอสังเขป

พระจิตตคุดตเถระอยู่ในถ้ำใหญ่กัณฐกะ ได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับเรื่องเสด็จออกทรง
 ผนวก ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายถึง ๗ พระองค์ เป็นสิ่งที่หน้าจับใจ ภิกษุเป็นจำนวนมาก พวก
 เทียวจาริกชมเสนาสนะ มองเห็นจิตรกรรมแล้ว เรียนพระเถระว่า จิตรกรรมเป็นสิ่งที่หน้าจับใจ
 มาก ขอรับ พระเถระพูดว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันทอยู่ในถ้ำกว่า ๖๐ ปีมาแล้ว ไม่ทราบดอกว่า
 มีจิตรกรรม หรือไม่มี อาศัยพวกเธอซึ่งมีตาจึงทราบในวันนี้ได้ขี้ตัวเอง ทราบว่าพระจิตตคุดตเถระ
 ถึงจะอยู่ตลอดเวลาเท่านั้น ก็ไม่เคยลืมตาขึ้นมองดูถ้ำเลย และตรงที่ปากถ้ำที่อยู่ มีต้นกาละมัง
 ใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง แมตต้นไม้นั้นพระจิตตคุดตเถระก็ไม่เคยมองขึ้นดูเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่
 พื้นดิน จึงทราบว่าต้นไม้นั้นบาน พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้ว มีพระราช
 ประสงค์เพื่อจะทรงนมัสการ จึงได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึง
 ทรงรับสั่งให้ผูกถันของสตรีผู้มีลูกอ่อนทั้งหลายในบ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้ ได้
 มีพระราชโองการว่า ทารกทั้งหลายอย่าได้ดื่มน้ำนม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา พระเถระจึง
 ได้มาสู่หมู่บ้านใหญ่ เพราะความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย พระราชาทรงทราบแล้ว ทรงรับสั่งให้พา

^{๕๗} ชุ.ธ. (บาลี) ๘/-/๔๙.

^{๕๘} ชุ.ธ. (ไทย) ๘/-/๗๐.

ไปในพระราชวังว่า พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไป ฉันทจกัรบศีล ครั้นทรงนมัสการทรงให้ ฉันทเสร็จแล้ว ทรงมีพระราชดำรัสว่า พระคุณเจ้า วันนี้ยังไม่มีโอกาส พຼ່ງนี้ห่มอมฉันจึงจกัรบศีล ครั้นแล้วทรงรับบาตร พระเถระเสด็จตามส่งไปหน่อยหนึ่งแล้ว พร้อมด้วยพระราชเทวีทรง นมัสการแล้ว เสด็จกลับ พระราชาจะทรงไหว้ก็ช่าง พระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ช่าง พระเถระคง ถวายพระพรว่า ขอพระมหाराชาจงทรงเกษมสำราญเถิด เป็นทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน พวกภิกษุ จึงเรียนถามว่า ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่าง เดียวว่า ขอพระมหाराชาทรงพระเกษมสำราญเถิด พระเถระตอบว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันท ไม่ได้ทำความกำหนดแยกว่า พระราชา หรือพระราชเทวี โดยล่วงไปได้หนึ่งสัปดาห์ พระราชา ทรงดำริว่า การที่พระเถระอยู่ ณ ที่นี้ เป็นความลำบาก จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป พระ เถระไปถึงถ้าใหญ่กุฎินทกะ ได้ขึ้นสู่ที่จกรมในส่วนแห่งราตรี เทวดาที่สิงอยู่ ต้นกาคะทิงได้ยื่น ถือประทีปตำให้อยู่ ครั้งนั้น ก็มีภูฐานของท่านได้ปรากฏบริสุทธียิ่งนัก พระเถระดีใจว่า วันนี้ ทำไมหนอกรรมภูฐานของเราจึงปรากฏชัดเสียเหลือเกิน แล้วทำภูเขาให้สะท้อนสะท้อนไปทั่วทุก ได้บรรลुพระอรหัตแล้วในลำดับแห่งมัชฌิมยาม เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา มุ่งต่อ ประโยชน์ของตน ไม่ควรมีหน่วยตาลอกแฉก เหมือนลิงในป่า เหมือนมฤคาคตกใจตื่นในวนา และ เหมือนทารกอ่อนสะดุ้งกลัว^{๕๙} ควรมีสายตาทอดลง ดูชั่วแอก คือ ประมาณ ๓ หรือ ๔ เมตร หรือตามที่สายตามองแล้วไม่วิงเวียนศรีษะ ก็จะสามารถยังคุณประโยชน์มาได้

อีกเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องพระมิตตเถระ ที่สำรวมอินทริย์ตั้งแต่บวชมา ไม่เคยมองดูรูปให้ เกิดโลภะเลย คือ สำรวมจักขุอินทริย์ อินทริย์ คือ ตา ได้ทราบข่าวว่า โยมมารดาตนไม่สบาย ต้องการยาจากพระลูกชาย พระลูกชายไม่มีตัวยารักษาความไม่สบายนั้น แต่กระทำสังจะวาจา อธิษฐานฝากบอกให้กับนางภิกษุณีผู้เป็นน้องสาว และให้ภิกษุณีผู้เป็นน้องสาวทำตามที่ท่านบอก โดยบอกว่า ขอความสบายจงมีแก่โยมมารดาของฉันท ภิกษุณีผู้เป็นน้องสาวได้ทำตามที่ท่านบอก คือ กล่าวคำนั้นแล้วเอามือลูบที่ตัวโยมมารดา ฝิของอุบาสิกาได้ฟ้อ อันตรธานหายไปเหมือนก้อน ฟองน้ำใน มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นมา เปล่งวาจาแสดงถึงความดีใจว่า ถ้าพระสัมมา- สัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ทำไมจะไม่พึงทรงลูบศรีษะของภิกษุผู้เช่นบุตรของเราด้วยพระหัตถ์ อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายเล่า^{๖๐} นี้ คือ การสำรวมอินทริย์ที่ยังผลให้สำเร็จได้ อีกประการหนึ่ง

จริงอยู่ ในคราวนั้น ความไม่สำรวมเมื่อเกิดขึ้นเป็นอกุศลธรรม ๕ อย่างนี้ คือ ความไม่ เชื่อ ความไม่อดทน ความเกียจคร้าน ความหลงลืมสติ ความไม่รู้ ย่อมได้ในอกุศลวิถี ได้แก่

^{๕๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๘๐-๘๑.

^{๖๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๘๑-๘๒.

ทางกุศลธรรม ในการสำรวมทางกายทวาร กุศลธรรมจะเกิดขึ้นได้อยู่เสมอ เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระภาคตรัสเรื่องศีล ๕ ข้อปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจาร ก็เพื่อให้ระมัดระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมเกิดขึ้นนั่นเอง ตรงกันข้ามกุศลธรรมได้โอกาสเพราะความสำรวมทางกายนี้

ส่วนการสำรวมทางใจ คือ ไม่เปิดโอกาสให้มนโหจจริตทั้งหลายมีอภิขมา เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้น อยู่ในขณะแห่งขวนจิตในมโนทวาร ป้องกันอย่างนี้มนโหจจริต ได้แก่ ความประพฤติดีทางใจ ก็เกิดขึ้นมาโดยลำดับ และพระผู้มีพระภาคยังตรัสถึงในการสำรวมในทวารทั้งหมด ทำให้ผู้สำรวมยังคุณวิเศษ คือ ย่อมทำให้พ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ ได้แก่ พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เพราะความสำรวมอินทรีย์ทั้งหมดในที่ทุกสถาน ในกาลทั้งปวง

๒.๔.๗ การสำรวมอินทรีย์ ๖ โดยมุ่งผลใหญ่

ในกาลที่พระสัมมาสัมมาสัมพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระเทมีย์โพธิสัตว์ เป็นพระราชโอรสที่จะต้องสืบทอดพระราชวงศ์ต่อมา แต่ด้วยความที่พระองค์ได้เสวยทุกข์ในภพต่าง ๆ มากมาย และไม่อยากจะเป็นพระราชาสืบพระราชวงศ์ต่อไป เพราะความเป็นพระราชาสืบทอดกระทำการเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่นด้วย หากความสงบสุขแท้จริงไม่ได้ พระองค์ก็ได้ทำการสำรวมอินทรีย์เพื่อมุ่งผลใหญ่ คือ เสด็จบรรพชาในกาลข้างหน้า จึงทรงทำสำรวมอินทรีย์นี้ คือ โสตินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตะ ได้แก่ หู ชิวหินทรีย์ อินทรีย์ คือ ลิ้น และกายอินทรีย์ อินทรีย์ คือ กาย ดังเทมีย์โพธิสัตว์ตรัสว่า

“เราเป็นคนง่อยเปลี้ย เพราะไม่มีข้อต่อก็กะโหลกได้
เป็นคนหนวก เพราะไม่มีโสตประสาทก็กะโหลกได้
เป็นคนใบ้ เพราะไม่มีชีวหาประสาทก็กะโหลกได้
ท่านอย่าเข้าใจว่า เราเป็นใบ้” ดังนี้ เป็นต้น^{๖๑}

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจึงควรทำการสำรวมอินทรีย์ตามลักษณะนี้ คือ เป็นคนมีกำลังดีแต่ฟังทำให้เหมือนคนใบ้ เป็นคนตาดีแต่ทำให้เหมือนคนตาบอด เป็นคนมีหูดีแต่ทำให้เป็นเหมือนคนหูหนวก เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว สภาวธรรมที่ละเอียดอันเป็นปรมาตม์ ได้แก่ ประโยชน์อย่างสูงสุดจะบังเกิดมีแก่ผู้นั้น เหมือนอย่างพระเทมีย์โพธิสัตว์ได้เสด็จออกบรรพชา เพราะสำรวมอินทรีย์ ต่อมาก็ได้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แก่ พระโคตมพุทธเจ้านี้

๒.๔.๘ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ตามหลักอาทิตตปริยายสูตร

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๓๓/๑๘๘.

การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ต้องระวังอย่างยิ่ง ผู้มุ่งผลความสำเร็จแห่งสัมโพธิ คือ การรู้พร้อมแห่งสัมโพธิญาณ ตั้งแต่โศดาปัตติมรรคญาณ โสดาปัตติผลญาณ แล้วสำเร็จเป็นพระโศดาบัน ตั้งแต่สกทาคามีมรรคญาณ สกทาคามีผลญาณ แล้วสำเร็จเป็นพระสกทาคามี ตั้งแต่อนาคามีมรรคญาณ อนาคามีผลญาณ และอรหัตตมรรคญาณ อรหัตตผลญาณนั้น จำเป็นจะต้องสำรวมอินทรีย์ มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น อย่างยิ่งยวด แม้จะถูกทิ่มด้วยหลาวเหล็กแทงก็ตาม จะไม่ยอมละการสำรวมอินทรีย์อย่างเด็ดขาด ดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย...บุคคลแห่งจักขุนทรีย์ด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ไฟติด ลูกโซน โชติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย วิญญาณที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิต หรือเนื่องด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะ เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้น เป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึงถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้”^{๖๒} นี้ คือ การสำรวมจักขุนทรีย์ เป็นต้น ผู้เจริญวิปัสสนา ที่มุ่งมรรค ๔ พึงสำรวมอย่างยิ่งยวด

๒.๔.๙ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ตามหลักอาสีวิโสปมสูตร

อาสีวิโสปมสูตร หมายถึง สูตรอุปมาด้วยอสรพิษ ๔ จำพวก มีพิษกล้าไล่ตามบุรุษผู้หนึ่ง บุรุษนั้นกลัวต่ออสรพิษแล้วหนีไปพบอุปสรรคมากมายในหนทาง และในที่สุดไปเจอหมู่บ้านร้าง จึงเข้าไปพักอาศัยอยู่ แต่เมื่อชาวบ้านในละแวกนั้นบอกว่า โจรผู้ฆ่าชาวบ้านเพิ่งมาเดี๋ยวนี้ ให้รีบทำกิจที่ควรทำ บุรุษนั้นกลัวจึงหนีไป พบห้วงน้ำใหญ่ฝั่งนี้ไม่เกษม มีภัย ได้แก่ มีแต่ความน่ากลัว ฝั่งโน้นมีแต่ความเกษม และปลอดภัย จึงหาสิ่งที่จะทำแพได้ แล้วอาศัยแพนั้นใช้มือและเท้าพยายามข้ามไปถึงฝั่งโน้นได้โดยความสวัสดิ ในที่นี้บ้านร้าง ได้แก่ आयตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ พระผู้มีพระภาคตรัสให้กำหนดพิจารณาให้เห็นอายตนะภายใน ๖ มีตา เป็นต้น โดยความเป็นของว่างเปล่า สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้บัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญาพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ประการนั้นทางตา ก็จะปรากฏเป็นของว่างทั้งนั้น ปรากฏเป็นของเปล่าทั้งนั้น ปรากฏเป็นของสูญทั้งนั้น ถ้าแม้บัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญาพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ประการนั้นทางหู ก็จะปรากฏเป็นของว่างทั้งนั้น ปรากฏเป็นของเปล่าทั้งนั้น ปรากฏเป็นของสูญทั้งนั้น”^{๖๓} ดังนี้เป็นอาทิ คือ เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องการถึงความปลอดภัย คือ ถึงฝั่งโน้นได้แก่พระนิพพาน ต้องกำหนดพิจารณาทางอายตนะภายใน ๖

^{๖๒} ตูรายละเอียดยใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐-๒๓๑.

^{๖๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๖-๒๓๙.

หรืออินทรี ๖ ให้เห็นโดยความเป็นของว่างเปล่า โดยความเป็นของสูญ และด้วยประการนี้ จึงชื่อว่า การสำรวมทางอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสณาภาวนา

๒.๔.๑๐ การสำรวมอินทรี ๖ ตามหลักธัมมปสูตร

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งธัมมปสูตร พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงการสำรวมอินทรี ๖ อุปมาด้วยรถ พรารถเหตุแห่งการทำอาสวกิเลส คือ กิเลสเครื่อง หมักหมมในสันดาน คือ กามาสวะ อาสวะ คือ กาม กิเลสาสวะ อาสวะ คือ กิเลส ทิฏฐาสวะ อาสวะ คือ ทิฏฐิ และอวิชชาสวะ อาสวะ คือ อวิชชา แต่สามารถทำให้สิ้นไปด้วยการสำรวม อายนตะภายใน ๖ หรือทวาร ๖ ในอินทรี ๖ ดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “ภิกษุชื่อว่าคัมภรอนทวารใน อินทรีทั้งหลาย เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรี...จึงรักษาจักขุนทรี ถึงความสำรวมในจักขุนทรี...ภิกษุฟังเสียงทาง หู...ดมกลิ่นทางจมูก...ลิ้มรสทางลิ้น...ถูกต้องโณภูฏัพพะทางกาย...รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ไม่ รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทรี...นายสารถีฝึกม้าผู้ฉลาดเป็นอาจารย์ฝึกม้าขึ้นสู่รถ ม้าซึ่งมีประตักเตรียมพร้อมไว้แล้ว ดึงเชือกด้วยมือซ้าย ถือประตักด้วยมือขวา ขับไปข้างหน้าก็ได้ ถอยหลังก็ได้ ในถนนใหญ่สี่แยกซึ่งมีพื้นเรียบเสมอตามต้องการ แม้ฉันทิ ภิกษุก็ ฉันทัน เหมือนกัน ย่อมศึกษาเพื่อรักษา ย่อมศึกษาเพื่อสำรวม ย่อมศึกษาเพื่อฝึกฝน ย่อมศึกษาเพื่อระงับอินทรี ๖ ประการนี้ ภิกษุชื่อว่าคัมภรอนทวารในอินทรีทั้งหลาย เป็นอย่างนี้แล”^{๖๔} ในธรรมส่วนหนึ่ง ของการสำรวมอินทรีนี้ ย่อมเป็นเหตุทำอาสวะเหล่านั้นให้สิ้นไปได้

เพราะเหตุนี้ การสำรวมอินทรี ๖ ตามที่แสดงมานั้น พระผู้มีพระภาคแสดงไว้ หลายแห่ง แต่ในที่นี้ยกเอามาแต่พอสังเขปเท่านั้น และโดยความแล้วก็คือ มุ่งถึงการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเรียกว่าทวาร ๖ บ้าง อายนตะภายใน ๖ บ้าง หรืออีกอย่างหนึ่ง ว่า อินทรี ๖ โดยมีนัยเดียวกัน คือ ไม่รวบถือ ไม่แยกถือรูปเป็นต้น การไม่รวบถือได้แก่ การไม่ รวบถือเอารูปที่เห็นทั้งหมด และการไม่แยกถือ ได้แก่ การไม่ถือเอารูปที่เห็นด้วยเป็นส่วนๆ เพราะจะทำให้เกิดกิเลสต่างๆ ได้ ในการสำรวมอินทรีนี้ แม้จะมีนัยเดียวกันเกี่ยวกับตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น เป็นต้น แต่ว่าโดยปรารถนาเหตุแล้ว จะมีเหตุแตกต่างกันออกไป แต่ ทำยที่สุดก็จะทำให้ผู้สำรวมอินทรีสิ้นอาสวกิเลสได้โดยสิ้นเชิง

๒.๕ อานิสงส์ของการสำรวมอินทรี ๖ ในการเจริญวิปัสณาภาวนา

^{๖๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๙/๒๓๙-๒๔๑.

อานิสงส์ หมายถึง คุณเป็นที่ไหลออกเนื่องๆ แห่งผล คือ ให้ผลเป็นที่น่าชื่นใจ ได้แก่ ผลผลิตจากการประกอบความดีต่างๆ ตามคติที่ว่าทำดีได้ดี คือ เมื่อทำความดี ความดีย่อมให้อานิสงส์เป็นคุณความดีก่อน ลำดับต่อมาคุณความดีนั้นจึงให้ผลเป็นที่น่าชื่นใจไหลออกมาสนองผู้ทำในรูปแบบต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่ทำ เปรียบเหมือนปลูกต้นมะม่วง ย่อมได้ผลเป็นลูกมะม่วงก่อน ต่อมาลูกมะม่วงนั้นจึงให้ผลที่น่าชื่นใจต่อไป^{๖๕} ในที่นี้อานิสงส์ของการสำรวมอินทรีย์ ๖ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงผล หรืออานิสงส์ในที่เฉพาะเรื่องๆ ที่ปรารถนาเหตุแต่ละอย่างๆ ไป เหตุนั้น ผู้วิจัยได้ประมวลผล หรืออานิสงส์ของการสำรวมอินทรีย์ดังนี้

๒.๕.๑ ทำให้เกิดสติสังวร

ในการสำรวมอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้เกิดสติสังวร ได้แก่ การสำรวมสติ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุย่อมรักษาอินทรีย์ คือ จักขุ ย่อมถึงความสังวรในอินทรีย์ คือ จักขุ”^{๖๖} ดังนี้ ชื่อว่าสติสังวร เพราะว่าการสำรวมอินทรีย์มีจักขุอินทรีย์ เป็นต้น จะทำให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีสติในการควบคุมตนเอง และมีสติในกาลทุกเมื่อ สติคอยกำกับอริยาบถไม่ว่าจะเดิน ยืน นั่ง นอน เหลียว แลดู เป็นต้น

ในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต แห่งอรรถวินยสูตร อินทรีย์สังวร ทำให้เป็นเหตุให้เกิดสติสังวร คือ มีสติเป็นเครื่องรักษาอยู่ ดังพระดำรัสที่ว่า “เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในอินทรีย์สังวรคือว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย มาเถิดขอท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย มีสติเป็นเครื่องรักษา มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน มีใจรักษาดีแล้ว ประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็นเครื่องรักษาอยู่”^{๖๗}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “ภิกษุย่อมรักษาอินทรีย์ คือ จักขุ ย่อมถึงความสังวรในอินทรีย์ คือ จักขุ”^{๖๘} นี้ ชื่อว่าสติสังวร

๒.๕.๒ ทำให้เกิดพระปาฏิโมกข์สังวรมั่นคงยิ่งขึ้น

ในการสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ได้แก่ ปาฏิโมกข์สังวรศีลของภิกษุในพระพุทธศาสนา จำเป็นจะต้องเกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์สังวร เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่ไม่ได้ทำรั้วล้อม ก็ไม่มั่นคง

^{๖๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งสยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๔๒.

^{๖๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๔.

^{๖๗} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๙๓.

^{๖๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๔.

ปลอดภัย ฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาก็เช่นกัน ต้องระมัดระวังอินทรีย์มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น เพื่อมิให้โจร คือ กิเลสทั้งหลายทำร้ายเอาได้ สมด้วยพุทธสุภาษิตว่า

“ภิกษุพึงรักษาอินทรีย์ ในเพราะรูป เสียง รส กลิ่น
และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่าทวารทั้งหลาย
ที่เปิดไว้ไม่รักษานั้น ย่อมทำร้ายเอา (ผู้ไม่รักษา)
เหมือนโจรทำลายบ้าน (ที่ปิดประตูไว้) ฉะนั้น”^{๖๙}

๒.๕.๓ เป็นเหตุไม่ให้ออกัสมาร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แบ่งมารออกเป็น ๕ ประเภท ได้แก่ กิเลสมาร คือ กิเลสทำให้เรามีความประพฤติ และนิสัยไม่ดีต่างๆ ในแง่ของมารนั้น อันได้แก่ กิเลสที่คอยขัดขวางไม่ให้เราทำความดี ชันธมาร คือ ชันธ ซึ่งบกพร่องแล้วเป็นมารผลาญตัวเอง ในแง่ของมาร หมายถึง ชันธที่คอยกีดขวางการทำความดี เช่น ต้องการฟังธรรม แต่หูหนวก ไม่สามารถฟังธรรมได้ เป็นต้น อภิสังขารมาร คือ ความคิดนึกอันประกอบกับอารมณ์ เป็นมารเพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติขรา เป็นต้น ขัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ เทวบุตรมาร เทวดาที่เป็นมาร คือ ท้าววสวัตตี จอมเทพแห่งสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เป็นต้น มัจจุมาร คือ ความตายที่ตัดโอกาสการทำความดีของเรา^{๗๐} “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายอย่าเที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร เมื่อเธอทั้งหลายเที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร มารก็จักได้ช่องได้อารมณ์ แดนอื่นที่เป็นอโคจรของภิกษุ เป็นอย่างไร คือ กามคุณ ๕ ประการ คือ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักชกให้ใคร่ พาใจให้กำหนด เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจชวนให้รัก ชกให้ใคร่ พาใจให้กำหนด ภิกษุทั้งหลาย นี้คือ แดนอื่นที่เป็นอโคจรของภิกษุ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเที่ยวไปในแดนที่เป็นของบิดาของตนอันเป็นโคจรเถิด เมื่อเธอทั้งหลายเที่ยวไปในแดนที่เป็นของบิดาของตนอันเป็นโคจร มารก็จักไม่ได้ช่องไม่ได้อารมณ์”^{๗๑}

ที่ว่าแดนที่เป็นของบิดาของตนอันเป็นโคจรนั้น ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ คือ การเจริญกำหนดพิจารณารู้ในกาย ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน กำหนดพิจารณาในเวทนา ได้แก่ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน กำหนดพิจารณารู้ในจิต ได้แก่ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และกำหนด

^{๖๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/-/๗๖.

^{๗๐} ตูรายละเอียดยใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒/๒๘๐.

^{๗๑} สัมมา. (ไทย) ๑๗๓๓๒/๑๒๗-๑๒๘.

พิจารณาในธรรม ได้แก่ อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจึงดำเนินทางนี้เพื่อไม่ให้มารได้ช่องได้โอกาสต่อไป

๒.๕.๔ เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยะ

การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อาจมีได้จากการมีหลายอย่าง เช่น มีทรัพย์สินเงินทอง เป็นต้น ได้แก่ สุขเกิดจากการมี สุขนี้เป็นสุขที่จะต้องอิงอาศัยามิส ได้แก่ อาศัยวัตถุสิ่งของ เป็นสุขที่ได้แล้วไม่ยังยั้งต้องอันตรายไปด้วยอันตรายหลายอย่าง อาจจะใช้สอยไม่ดีทำให้หมดไปโดยเร็ว หรือจะอย่างไรก็ตาม แต่ว่าสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยสิ่งเหล่านี้ ก็คือ สุขในธรรม ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุข ในขณะปัจจุบัน

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งรโถปมสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงโสมนัส ได้แก่ ความมิสุขทางใจในปัจจุบัน เหตุเพราะได้ประกอบด้วยธรรม หรือประพฤติธรรม ๓ อย่าง และในธรรมนั้นอันมีอินทริยสังวรรวมอยู่ด้วย จึงเป็นเหตุให้มีมีความสุขในปัจจุบัน สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ มีสุขโสมนัสมากอยู่ในปัจจุบัน...ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทริย...ภิกษุชื่อว่า คุ่มครองทวารในอินทริยทั้งหลายเป็นอย่างนี้แล...ชื่อว่า มีสุขโสมนัสมากอยู่ในปัจจุบัน และชื่อว่าปรารภเหตุเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”^{๗๒}

สรุป การศึกษาอินทริย ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ตามที่แสดงมา อินทริยโดยศัพท์ หมายถึง อินทริยที่ทำความเป็นใหญ่ เป็นอาทิ โดยเนื้อความ หมายถึง เครื่องหมายของความเป็นใหญ่ อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรงแสดง ทรงเห็นแล้ว เป็นอาทิ ประเภทแห่งอินทริย ได้แก่ จักขุนทริย โสตินทริย ฆานินทริย เป็นอาทิ อินทริย ๖ นั้น มีความสำคัญ เป็นต้นว่า เป็นเหตุให้บรรลุดุธรรม เป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น เป็นเหตุให้บรรลุนิพพาน เป็นอาทิ อันการสำรมนั้น สามารถสำรวมตามหลักประธาน ๔ ตามหลักอินทริยสังวร สติสัมปชัญญะทำให้เกิดอินทริยสังวร เป็นอาทิ และอนิสงส์ที่เกิดจากสำรวมอินทริย ๖ นั้น เช่น ทำให้เกิดสติสังวร ปาฏิโมกขสังวร ไม่ให้โอกาสมารเข้ามากล้ำกรายได้ ตลอดถึงเป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยะเจ้า เป็นอาทิ เมื่อเป็นเช่นนี้ อินทริย ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีอรรถาธิบายมาตามนี้ ครั้นผู้วิจัยจะแสดงต่อไปให้กว้างขวางจากนี้ ก็จะเป็นการเน้นซ้ำและทันเพื่อจึงนำมาเสนอแต่เพียงนี้ก่อน โดยสังเขป

^{๗๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๙/๒๓๙-๒๔๑.

บทที่ ๓

ปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เองก่อนแล้ว จึงทรงนำมาสั่งสอนพุทธบริษัทของพระองค์ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาให้รู้ตาม ตามควรแก่อุปนิสัยของตนๆ เพราะว่าคำสั่งสอนนั้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีล มีความงามในท่ามกลางด้วยสมาธิ มีความงามในที่สุดด้วยปัญญา และการที่จะเข้าถึงปัญญานั้นบุคคลจะต้องดำเนินตามหลักเบื้องต้น คือ ศีลก่อน ให้มีกายวาจาสงบอันจะทำให้สงบกิเลสอย่างหยาบได้ ทำสมาธิในลำดับต่อมาให้จิตสงบจากกิเลสอย่างกลาง เมื่อใจผ่องใสแล้ว ก็สามารถจะนำตนเข้าสู่ลำดับขั้นสุดท้าย คือ ปัญญาได้ดีที่สุด

อนึ่ง พระพุทธศาสนานั้นมีความงามเบื้องต้นด้วยปริยัติ ได้แก่ การเรียนพระพุทฺธพจนในพระไตรปิฎก ๓ ทั้งสิ้น มีความงามในท่ามกลางด้วยปฏิบัติ ได้แก่ การลงมือกระทำสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้อง และมีความงามในที่สุดด้วยปฏิเวธ ได้แก่ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติอย่างถูกต้องนั้นอันจะนำไปสู่หลักของปัญญาได้ในที่สุด เมื่อบุคคลดำเนินตามหลักการแห่งความงามทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว ก็จะเข้าถึงการดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง หรือไม่ถึงขนาดนั้นก็ระงับกิเลสได้ ตามสมควรแก่บารมีของตนๆ

เพราะเหตุนี้ หลักการแห่งปัญญาในพระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ที่บุคคลจะต้องเรียนรู้ให้เข้าใจท่องแท้ว่า ปัญญานั้น มีความหมายอย่างไร ประเภทแห่งปัญญา และความสำคัญของปัญญา เป็นอย่างไร ผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นในการศึกษาเรื่องของปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังต่อไปนี้ดังนี้ คือ

๑. ความหมายของปัญญา
๒. ประเภทของปัญญา
๓. ความสำคัญของปัญญา

๓.๑ ความหมายของปัญญา

ปัญหา ในทางพระพุทธศาสนามีหลายระดับ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา-เถรวาท มีความหมายแตกต่างกันไปในแต่ละระดับ เมื่อประมวลตามหลักใหญ่ๆ แล้ว จะไม่พ้นไปในปัญหาที่เป็นปัญหาที่เป็นไปกับด้วยกิเลส และปัญหาที่อยู่เหนือกิเลสแล้ว จนในที่สุดก็เป็นปัญหาที่พ้นกิเลสโดยสิ้นเชิง ต่อไปนี้จะชี้แจงปัญหาในแต่ละระดับนั้น ในความหมายโดยศัพท์ ได้แก่ สัททนต์ ในความหมายโดยเนื้อความ ได้แก่ อรรถนัย และวิเคราะห์ศัพท์แห่งปัญหาเหล่านั้นตามหลักบาลีไวยากรณ์ ดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายของปัญหาโดยศัพท์ (สัททนต์)

ปัญหา ศัพท์นี้เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากศัพท์บาลีว่า ปญ^๑ K ๑ แยกศัพท์ออกเป็น ป + K ๑ กวิ ปัจจัย ช้อน K ^๑

ป เป็นศัพท์ประเภทอุปสรรค แปลว่า ทั่ว ข้างหน้า ก่อน ออก ที่แจกตามรูปวิภัตติตามหลักภาษาบาลีไวยากรณ์ไม่ได้ เป็นศัพท์ที่มีไว้สำหรับนำหน้านาม และกิริยา ถ้านำหน้าศัพท์นามทำให้ศัพท์นั้นมีอาการคล้ายคุณนาม แต่ถ้านำหน้าศัพท์กิริยา ทำให้ศัพท์นั้นมีอาการคล้ายกิริยาวิเศษนะ ได้แก่ กิริยาวิเศษณ์^๒

K ๑ ศัพท์นี้ประเภทธาตุ ได้แก่ รากเหง้าของศัพท์ แจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ตามหลักภาษาบาลีไวยากรณ์ได้ K ๑ ธาตุนี้แปลว่า รู้^๓

ปญ^๑ K ๑ ศัพท์นี้มีวิเคราะห์ว่า ปญ^๑ K ๑ ยต เอตยาติ = ปญ^๑ K ๑ ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ (ป บทหน้า K ๑ ธาตุ ในความหมายว่า รู้ กวิ ปัจจัย ช้อน K) หรือ วิเคราะห์ว่า ปการโตชานนา = ปญ^๑ K ๑^๔ การรู้โดยทั่วถึง (ป + K ๑ ช้อน K)

๓.๑.๒ ความหมายของปัญหาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘๒.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ นาม-อภัยศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๙๓.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ อาขยาต-กิตก์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๖๓.

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘๒

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส อธิบายไว้ว่า “ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาดุจปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาดุจศีลตรา ปัญญาดุจปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาดุจดวงประทีป ปัญญาดุจดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย”^๕

ปัญญาในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ปัญญา เรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่อง ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาดุจปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาดุจศีลตรา ปัญญาดุจปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา”^๖ เป็นอาทิ “ตรัส เรียกว่า มันทา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด...ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ”^๗

ในพระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี อธิบายไว้ว่า ปัญญา หมายถึง สัมปชัญญะ ดังมีใจความว่า “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนด หมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลาย กิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”^๘

^๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔, ๒๙/๒๑/๙๒, ๒๙/๘๕/๒๕๖, ๒๙/๒๐๔/๕๙๕, ๓๐/๔/๕๕, ๓๐/๕/๕๘.

^๖ ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^๗ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๖.

^๘ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๓/๓๖.

ในพระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี อธิบายไว้ว่า ปัญญา หมายถึง “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง...นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้น ในสมัยนั้น”^๙

ในพระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี อธิบายไว้ว่า ปัญญา หมายถึง “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ อัมม-วิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคเพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง นั่นๆ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์”^{๑๐}

ในพระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี อธิบายไว้ว่า ปัญญา หมายถึง “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ กุศลมูล คือ อโมหะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า อโมหะที่เกิดขึ้น ในสมัยนั้น”^{๑๑}

^๙ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๐/๓๑.

^{๑๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๖/๙๓.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖/๔๖.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า วิปัสสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิต เป็นปัญญา^{๑๒} ธรรมชาติอันนั้น ได้ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว ได้แก่ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จัก และอาการที่รู้แจ้ง เช่น สัญญา หมายถึง ความจำได้ ได้แก่ ความหมายรู้ เป็นเพียงแค่รู้จักเท่านั้นว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง เป็นต้น วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้ง ได้แก่ รู้อารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง เป็นต้น และรู้อารมณ์นั้นว่า มีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ได้แก่ รู้จำได้ด้วย และรู้ลักษณะขยายอาการออกไปด้วย ส่วนปัญญานั้น รู้จำ รู้แจ้ง และรู้แทงตลอด ได้แก่ ส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ด้วย^{๑๓} การรู้อารมณ์ของ สัญญา เหมือนเด็กไร้เดียงสาเห็นกหาปณะ ได้แก่ เห็นเงิน การรู้ของวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่ ชาวบ้านเห็นกหาปณะ ส่วนการรู้ของปัญญา เหมือนการรู้เงินของพวกขุนคลัง คือ รู้ทั่วถึง รู้ทุกอย่าง^{๑๔}

ธรรมชาติที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะารู้ธรรมทั้งหลาย โดยอาการที่รู้ชัดลักษณะธรรม ๓ ประการ คือ เปลี่ยนแปลง ได้แก่ อนิจจัง เป็นทุกข์ บีบคั้น ได้แก่ ทุกขัง องค์ประกอบที่ไม่มีตัวตน ได้แก่ อนัตตา การที่จิตรู้อารมณ์ตามความเป็นจริงนี้ เรียกว่า ปัญญา อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณาเห็นประโยชน์ มิใช่ประโยชน์นี้ เรียกว่า ปัญญา^{๑๕}

ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือ รู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน รู้เรื่องบาป บุญ คุณ โทษ รู้สิ่งที่ควรทำ และควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธาเพื่อให้เชื่อประกอบด้วย เหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย^{๑๖}

๓.๒ ประเภทของปัญญา

ปัญญาตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น มีหลายประเภท ตามลักษณะอาการที่ได้รับ มาโดยตรงจากการทำให้เกิดปัญญา โดยหลักใหญ่ๆ แห่งวิธีการทำให้เกิดมีนั้นมี ๓ วิธี คือ โดยการฟัง หรือการศึกษาเล่าเรียน โดยการคิดค้น หรือตรึกตรอง และโดยการทำให้มีขึ้น หรือโดย

^{๑๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๒.

^{๑๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๒-๓.

^{๑๔} วติน อินทสระ, **สาระสำคัญของวิสุทธิมรรค**, (กรุงเทพมหานคร: จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๒.

^{๑๕} ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ, **๑ เดือนดูจิตให้หนีพพาน**, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์-อิงค์ปิยอนต์ธรรมะ, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๗๔.

การเจริญภาวนา ในแต่ละประเภทนั้น ก็มีความแตกต่างกันไป จัดเป็นหมวด ๒ บ้าง หมวด ๓ บ้าง หมวด ๔ บ้าง เป็นต้น แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยขอนำมาเสนอในประเด็น ต่อไปนี้ คือ

๑. ปัญญา ๒ ประเภท
๒. ปัญญา ๓ ประเภท
๓. ปัญญา ๔ ประเภท
๔. ปัญญา ๖ ประเภท
๕. ปัญญา ๑๖ ประเภท

๓.๒.๑ ปัญญา ๒ ประเภท

ในปัญญา ๒ ประเภทนี้นั้น มีดังนี้ นัยที่ ๑ คือ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา นัยที่ ๒ คือ สาสวปัญญา และอนาสวปัญญา นัยที่ ๓ คือ นามววิภูฏาปนปัญญา และรูปววิภูฏาปนปัญญา นัยที่ ๔ คือ โสมนัสสหคตปัญญา และอุเบกขาสหคตปัญญา นัยที่ ๕ คือ ทัสสนภูมิปัญญา และภาวนาภูมิปัญญา^{๑๗} แต่ในที่นี้ผู้วิจัยเลือกนำมาแสดงเฉพาะปัญญา ๒ ประเภทนี้ ได้แก่ ๑ โลกียปัญญา ๒ โลกุตตรปัญญา และจะจำแนกศัพท์ปัญญา ๒ ประเภทในเชิงความหมายของปัญญาโดยศัพท์ (สัททณัย) โดยเนื้อความ (อรรถนัย) และวิเคราะห์ศัพท์ของปัญญาตามหลักบาลีไวยากรณ์ ดังต่อไปนี้

๑) ความหมายของโลกียปัญญาโดยศัพท์ (สัททณัย)

โลกียปัญญา เป็นศัพท์ภาษาไทยมาจากคำบาลีว่า โลกียปณ K ๑ แยกศัพท์เป็น โลกีย + ปณ K ๑ = โลกียปณ K ๑ แปลว่า ปัญญาอันนับเนื่องในโลก มีวิเคราะห์ว่า โลกียา ปณ K ๑ = โลกียปณ K ๑^{๑๘} เป็นวิเสสนบุพพท กัมมธารยสมาส^{๑๙} ได้แก่ สมาสที่มีบทวิเสสนะอยู่หน้า บทประธานอยู่หลัง

^{๑๗} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๙๖/๕๖๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๗-๘.

^{๑๘} คำว่า โลกียปณ K ๑ เป็นปัญญาที่ยังเกี่ยวข้องกับโลก เกี่ยวข้องเรื่องทางโลก.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๘.

๒) ความหมายของโลกิยปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ปัญญาในกุศลธรรม และอัปยาค-
ธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลกิยปัญญา คือ ปัญญาที่เป็นไปกับด้วยอัสวกิเลสทั้งหลาย ได้แก่
สาสวปณK ๑^{๒๐}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิยปัญญา ชื่อว่า
โลกิยปัญญา^{๒๑}

๓) ความหมายของโลกุตตรปัญญาโดยศัพท์ (สัทนัย)

โลกุตตรปัญญา เป็นศัพท์ภาษาไทยมาจากบาลีว่า โลก + อุตตร + ปณK ๑ =
โลกุตตรปณK ๑ แปลว่า ปัญญาอันเหนือจากโลก มีวิเคราะห์ว่า โลกุตตรา ปณK ๑ =
โลกุตตรปณK ๑^{๒๒} เป็นวิเสสนบุพพท กัมมธารยสมาส ได้แก่ สมาสที่มีบทวิเสสนะอยู่หน้า
บทประธานอยู่หลัง

๔) ความหมายของโลกุตตรปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ และปัญญาในผล
๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่ไม่มีอัสวกิเลส ได้แก่ อนาสวปณK ๑^{๒๓}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรปัญญา
ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา^{๒๔}

สรุป ปัญญา ๒ นี้ เกี่ยวข้องถึงผู้ปฏิบัติต่างกัน คือ ขณะผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา
เริ่มการเจริญโดยการสำรวมอินทรีย์ ผู้เจริญวิปัสสนาก็ยังคงเจริญอยู่ในโลกิยปัญญา แต่เมื่อขณะ
เจริญโดยการสำรวมอินทรีย์ในมรรคญาณผลญาณ ได้แก่ ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคญาณ
เป็นต้นไป จนถึงอรหัตตผลญาณ ปัญญานี้เป็นโลกุตตรปัญญา หรือที่เป็นส่วนของสมถภาวนา

^{๒๐} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๐๓/๓๙๒.

^{๒๑} วิสุทธิต. (ไทย) ๓/๑/๗.

^{๒๒} คำว่า โลกุตตรปณK ๑ เป็นปัญญาที่พ้นโลก เหนือโลก อยู่เหนือวิสัยของโลก.

^{๒๓} ตูรายละเอียดใน อภ.วิ.อ (ไทย) ๒/๘๐๓/๓๙๒.

^{๒๔} วิสุทธิต. (ไทย) ๓/๑/๗.

จัดเป็นโลกียปัญญา ส่วนภาวนาปัญญาโดยตรงที่ผู้เจริญในมรรคญาณผลญาณ จัดเป็น
โลกุตตรปัญญา

๓.๒.๒ ปัญญา ๓ ประเภท

ในอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ จัดหมวดเรื่องปัญญา ๓ ประเภทไว้ดังนี้ นัยที่ ๑
คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา นัยที่ ๒ คือ ปรีตตารัมมณา
มหัคคตารัมมณา และอัปมาณารัมมณา นัยที่ ๓ คือ อายโกศล อปายโกศล อุบายโกศล
นัยที่ ๔ คือ อัชฌัตตาภินิเวส พหิทธาภินิเวส และอัชฌัตตาพหิทธาภินิเวส นัยที่ ๕ คือ อติตั้งสญาณ
อนาคตั้งสญาณ และปัจจุปปันนังสญาณ นัยที่ ๖ คือ อัจยคามินี อปจยคามินี และเนวัจยคามินี-
นาปจยคามินี นัยที่ ๗ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ^{๒๕} แต่ว่า
ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำมาแสดงเพียง ๓ ประเภท ดังต่อไปนี้ คือ

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด
๒. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง
๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญ

๑) ความหมายของจินตามยปัญญาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

จินตามยปัญญา มาจากภาษาบาลีว่า จินตามยปญK ๑ แยกศัพท์เป็น จินตา + มย
+ ปญK ๑ + = จินตามยปญK ๑ แปลว่า ปัญญาเกิดแล้วจากการคิด หรือว่า ปัญญาสำเร็จแล้ว
จากความคิด มีวิเคราะห์ว่า จินตา ชาตา ปญK ๑ = จินตามยปญK ๑ อถวา จินตา ปกตา
ปญK ๑ = จินตามยปญK ๑ เป็นปกติศัพท์^{๒๖} ลง มย ปัจจัยแทนคำว่า ชาต ศัพท์ในอรรถว่า
เกิด และนัยหลังลง มย ปัจจัยแทนคำว่า ปกต ในอรรถ หรือในความหมายว่า สำเร็จ

๒) ความหมายของจินตามยปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ความรู้ที่เกิดจากคิดการงานศิลปะ
และวิชาการต่างๆ หรือปัญญาที่ไม่ได้ฟังจากผู้อื่น คิดเชื่อตามเหตุผลตามปัญญาอันเป็นของตน

^{๒๕} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๙๗/๕๖๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๘-๑๒.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์
วิจัยภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘.

เกิดจากการกระทำ และอนุโลมตามสัจจะ หรือความจริง เช่น ความรู้ที่ว่ารูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง และสัญญาไม่เที่ยง เป็นอาทิ เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๒๗}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่นได้มา ชื่อว่า จินตามยปัญญา เพราะสำเร็จจากความคิดโดยลำพังของตนเอง หรือว่าได้ขั้นดี ได้แก่ ความอดทน ได้ทวิภูฏี ได้แก่ ความเห็น ได้รุจิ ได้แก่ ความพอใจ ได้มุตติ ได้แก่ ความรู้ ได้เปกขะ ได้แก่ การค้นพบ ได้ธัมมนิชฌานขันติ ได้แก่ ความอดทนต่อความเพ่งแห่งธรรม อันอนุโลมิกะ ได้แก่ ควรแก่ธรรม คือ การงานที่ประสงค์จะทำไม่ขัดกัน หรือกัมมายนะ ได้แก่ บ่อเกิดของการทำงานทุกอย่างที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ ได้แก่ จัดทำด้วยปัญญา หรือวิทยาการทุกอย่างที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ ได้แก่ ปัญญา ความรู้นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๒๘}

๓) ความหมายของสุตมยปัญญาโดยศัพท์ (สัททณัย)

สุตมยปัญญา มาจากภาษาบาลีว่า สุตมยปณK ๑ แยกศัพท์เป็น สุต + มย + ปณK ๑ = สุตมยปณK ๑ แปลว่า ปัญญาเกิดจากการฟัง มีวิเคราะห์ว่า สุตา ขาดตา ปณK ๑ = สุตมย-ปณK ๑ อถวา สุตา ปกตา ปณK ๑ = สุตมยปณK ๑ เป็นขาดตาที่ตัดทอน ลง มย ปัจจัยแทนขาด ศัพท์ ในอรรถว่า เกิด อีกนัยหลัง ลง มย ปัจจัยแทน ปกต ศัพท์ในอรรถว่า สำเร็จ

๔) ความหมายของสุตมยปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ความรู้การงานศิลปะ และวิชาการต่างๆ ที่ได้เรียน ได้ฟังจากคนอื่น หรือความรู้ที่ได้ฟังด้วยตนเอง เช่น ได้ฟังตามหลักตามความเป็นจริงว่า รูป เวทนา สัญญาไม่เที่ยง เป็นอาทิ เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๒๙}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า บุคคลได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตาญาณ ได้แก่ ปัญญาอันเป็นของตนจากการกระทำ เป็นอาทิ เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๓๐}

๕) ความหมายของภาวนามยปัญญาโดยศัพท์ (สัททณัย)

^{๒๗} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๐๔/๓๙๕.

^{๒๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๘-๙.

^{๒๙} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๕๘๓.

^{๓๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๙.

ภาวนามยปัญญา มาจากภาษาบาลีว่า ภาวนามยปญK ๑ แยกศัพท์เป็น ภาวนา + มย + ปญK ๑ = ภาวนามยปญK ๑ แปลว่า ปัญญาเกิดจากการภาวนา วิเคราะห์ว่า ภาวนายชาตา ปญK ๑ = ภาวนามยปญK ๑ เป็นปกติศัพท์^{๓๑} ลง มย ปัจจัยแทน ชาต ศัพท์ ในอรรถว่า เกิด

๖) ความหมายของภาวนามยปัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทั้งหมด ได้แก่ บุคคลผู้เจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาได้สมาบัติ ๘ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ความรู้ของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๓}

สรุป ในปัญญา ๓ นี้ คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนาปัญญา จินตามยปัญญา เกิดทางมโนทรีย์ สุตมยปัญญา เกิดทางโสตทรีย์ ภาวนาปัญญา เกิดได้ทั้งอินทรีย์ทั้ง ๖ ประการ ได้แก่ มีรูป และนามเป็นอารมณ์ เพราะมีอารมณ์ที่เป็นสมณะ ๔๐ อารมณ์ ให้กำหนดในที่นี้ด้วย

๓.๒.๓ ปัญญา ๔ ประเภท

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ แห่งจตุกกนิทเทส กล่าวถึงปัญญา ๔ ประเภทหลายประการดังนี้ นัยที่ ๑ คือ ฌัมมญาณ อำนวยญาณ ปริจเฉทญาณ และสัมมตญาณ นัยที่ ๒ คือ ทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ นัยที่ ๓ คือ กัมมัตสสกาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ มัคคสมังคิญาณ และผลสมังคิญาณ นัยที่ ๔ คือ กามาวจรปัญญา รูปาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา และอปริยาปັນนปัญญา นัยที่ ๕ คือ อางยโนอปจยปัญญา อปจยโนอางยปัญญา อางยอปจยปัญญา และเนวางยโนอปจยปัญญา นัยที่ ๖ คือ นิพพิทานอปฏิเวธปัญญา ปฏิเวธโนนิพพิทาปัญญา นิพพิทาปฏิเวธปัญญา และเนวนิพพิทานอปฏิเวธปัญญา นัยที่ ๗ คือ อตถปฏิสัมภिता ฌัมมปฏิสัมภिता นิรุตติปฏิสัมภिता

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘.

^{๓๒} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๐๔/

^{๓๓} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑/๙.

และปฏิภาณปฏิสัมภทา นัยที่ ๘ คือ ปฏิสัมภทา ^{๓๔} แต่ในที่นี้ผู้วิจัยนำปฏิสัมภทา ๔ มาแสดงเท่านั้น คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ
๒. ฌัมมปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในธรรม
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ^{๓๕}

๑) ความหมายของอตถปฏิสัมภทาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

อตถปฏิสัมภทา มาจากภาษาบาลีว่า อตถปฏิสัมภทา แยกศัพท์เป็น อตถ + ปฏิ + ส + ภทา = อตถปฏิสัมภทา แปลว่า ปัญญาแตกฉานในอรรถ มีวิเคราะห์ว่า อตถ ปฏิสัมภทา = อตถปฏิสัมภทา (ปณK ๑) เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ^{๓๖} ได้แก่ สมาสที่มีบทหน้าลงในอรรถแห่งสัตตมัตตมัตตที่แปลว่า ใน และนิคคหิตที่ ส แปลงเป็น ม สำเร็จรูปเป็น อตถปฏิสัมภทา

๒) ความหมายของอตถปฏิสัมภทาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ อธิบายไว้ว่า อตถปฏิสัมภทา หมายถึง ความแตกฉานในอรรถ ^{๓๗} หรือว่า ในสังจวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในทุกข์ ^{๓๘} ในเหตุวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ^{๓๙} ในธรรมวาระ อธิบายไว้ว่า ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อตถปฏิสัมภทา ^{๔๐} ในปัจจยการวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในชราภรณ์ เป็นอาทิ ^{๔๑} ในปริยัตติธรรมวาระ

^{๓๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๙๘/๕๖๘, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๒-๑๕.

^{๓๕} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๗/๕๑๕.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจี-
วิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

^{๓๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๗/๕๑๕.

^{๓๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๘/๕๑๕.

^{๓๙} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๙/๕๑๖.

^{๔๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๐/๕๑๖.

^{๔๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๑/๕๑๗.

อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานแห่งอรรถาภินิหารนี้ ว่าเป็นอรรถแห่งภินิหารนี้ เรียกว่า
อรรถปฏิสัมพันธ์^{๔๒}

๓) ความหมายของธัมมปฏิสัมพันธ์โดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ธัมมปฏิสัมพันธ์ มาจากภาษาบาลีว่า ธัมมปฏิสัมพันธ์ แยกศัพท์เป็น ธัมม + ปฏิ +
สัมพันธ์ = ธัมมปฏิสัมพันธ์ แปลว่า ปัญญาแตกฉานในธรรม มีวิเคราะห์ว่า ธัมม ปฏิสัมพันธ์
= ธัมมปฏิสัมพันธ์ (ปัญญา) เป็นสัจธรรมที่บริสุทธิ์สมาส^{๔๓}

๔) ความหมายของธัมมปฏิสัมพันธ์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ อธิบายไว้ว่า ธัมมปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ความแตกฉานใน
ธรรม^{๔๔} หรือว่า ในสังขาร อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย^{๔๕} ในเหตุวาระ อธิบาย
ไว้ว่า ความรู้แตกฉานในเหตุ^{๔๖} ในธรรมวาระ อธิบายไว้ว่า ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิด
พร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ด้วยธรรมเหล่าใด ความรู้แตกฉานใน
ธรรมเหล่านั้น ชื่อธัมมปฏิสัมพันธ์^{๔๗} ในปัจจุการวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในเหตุเกิด
แห่งขรามณะ^{๔๘} ในปริยัตติธรรมวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานซึ่งธรรม คือ สุตตะ เคยยะ
เวยยาकरणะ คาคา อุทาน เป็นต้น ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมพันธ์^{๔๙}

๕) ความหมายของนิรุตติปฏิสัมพันธ์โดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

นิรุตติปฏิสัมพันธ์ มาจากภาษาบาลีว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ แยกศัพท์เป็น นิรุตติ + ปฏิ
+ สัม + ภา = นิรุตติปฏิสัมพันธ์ แปลว่า ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ มีวิเคราะห์ว่า นิรุตติยา
ปฏิสัมพันธ์ = นิรุตติปฏิสัมพันธ์ (ปัญญา) เป็นสัจธรรมที่บริสุทธิ์สมาส^{๕๐}

^{๔๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๓/๕๑๘.

^{๔๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒
สมาส-ศัพท์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

^{๔๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๗/๕๑๕.

^{๔๕} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๘/๕๑๕.

^{๔๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๙/๕๑๖.

^{๔๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๐/๕๑๖-๕๑๗.

^{๔๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๑/๕๑๗.

^{๔๙} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๓/๕๑๘.

^{๕๐} ตูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิ-
วิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

๖) ความหมายของนิรุตติปฏิสัมพันธ์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ อธิบายไว้ว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ความแตกฉานในอังกถำวธัมมนิรุตติ^{๕๑} หรือว่า ในสังจวาระ อธิบายไว้ว่า ความแตกฉานในอังกถำวธัมมนิรุตติก็มีนัยเดียวกัน^{๕๒} ในเหตุวาระ อธิบายไว้ว่า ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย^{๕๓} ในธรรมวาระ ปัจจยการวาระ และปริยัตติธรรมวาระ อธิบายไว้มีนัยเดียวกันกับสังจวาระ^{๕๔}

๗) ความหมายของปฏิภาณปฏิสัมพันธ์โดยศัพท์ (สัทนัย)

ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ มาจากภาษาบาลีว่า ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ แยกศัพท์เป็น ปฏิภาณ + ปฏิ + สัม + ภา = ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ แปลว่า ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ มีวิเคราะห์หว่า ปฏิภาณ ปฏิสัมพันธ์ = ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ (ปญK ๖) เป็นสัตตมิตต์ปฐิสสมาส^{๕๕}

๘) ความหมายของปฏิภาณปฏิสัมพันธ์โดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ อธิบายไว้ว่า ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ความแตกฉานในญาณทั้งหลาย^{๕๖} หรือว่า ในสังจวาระเหตุวาระธรรมวาระปัจจยการวาระ และปริยัตติธรรมวาระ อธิบายไว้มีนัยเดียวกัน^{๕๗}

สรุป ในปัญญา ๔ ได้แก่ ปฏิสัมพันธ์ ๔ นั้นทั้งหมด จัดเป็นขั้นโลกุตตรปัญญา เพราะปฏิสัมพันธ์นี้เกิดมีกับพระอริยบุคคล ผู้เป็นพระโสดาบัน เป็นต้นไป จนถึงพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์เท่านั้น เพราะว่าคำว่า อุปนิสัยแห่งการแตกฉานในปฏิสัมพันธ์ ทรงแสดงด้วยปัญญา เพราะบุคคลอาศัยปัญญาสมบัติ จึงบรรลุปฏิสัมพันธ์ ๔ ได้หาใช่ด้วยเหตุอื่นไม่^{๕๘} ปัญญาในที่นี้ คือ ปัญญาในทางพระพุทธศาสนาที่นับเนื่องในไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา คือว่า เป็นปัญญาที่เกิดจากกระบวนการมีศีล มีสมาธิ และมีปัญญา (วิปัสสนาญาณ หรือ

^{๕๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๗/๕๑๕.

^{๕๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๘/๕๑๖.

^{๕๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๘/๕๑๖.

^{๕๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๘/๕๑๖-๕๑๘.

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒

สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

^{๕๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๗/๕๑๕.

^{๕๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๘/๕๑๖-๕๑๘.

^{๕๘} วิสุทธิ (ไทย) ๑/๑/๑๐-๑๑.

วิปัสสนาปัญญา) คนที่สักว่า ได้ฟัง ได้เรียน ได้ท่องจำมา มาก ไม่นับเข้าในปัญญานี้ เพราะไม่ผ่านกระบวนการมีศีล มีสมาธิ และปัญญาอันเป็นสมุจเฉตพหวนในแต่ละระดับ ตั้งแต่ระดับ โสตาบันเป็นต้น ไปนั่นเองตามหลักนี้ ส่วนการสงเคราะห์เข้าในอินทรีย์ ๖ นั้น ปฏิสัมภิกา ๔ ทั้ง ๔ ประการ จัดเข้าในมโนอินทรีย์ เพราะเป็นปัญญาที่รู้ด้วยใจ มิใช่เป็นการเห็นมาด้วยอำนาจ จักขุนทรีย์ หรือว่ามีใช่เป็นการฟังมาด้วยโสดินทรีย์ เป็นต้น

๓.๒.๔ ปัญญา ๖ ประเภท

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ แห่งฉกนิทเทส^{๕๙} กล่าวถึงปัญญาในอภิธรรม ๖ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. อธิวิริญาณ
๒. โสตราตุวิสุทธินญาณ
๓. ปรจิตตญาณ
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
๕. จุตูปปาตญาณ
๖. อาสวักขญาณ

๑) ความหมายของอธิวิริญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

อธิวิริญาณ มาจากภาษาบาลีว่า อธิวิริ^{๖๐} K านํ แยกศัพท์เป็น อธิ + วิริ + K านํ = อธิวิริK านํ แปลว่า ความรู้อันมีฤทธิ์ต่างๆ^{๖๐} มีวิเคราะห์ว่า อธิวิริ^{๖๐} K านํ = อธิวิริ^{๖๐} วิริK านํ เป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยสมาส^{๖๑}

๒) ความหมายของอธิวิริญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค อธิบายไว้ว่า อธิวิริญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่ออธิวิริญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้

^{๕๙} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๓๕/๕๙๙.

^{๖๐} วิสุทธิ (ไทย) ๒/๒/๘๕.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วชิ-
วิภาค ภาคที่ ๒ สมรส-ศัพท์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

ปรากฏ หรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอำนาจมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก^{๖๒}

, ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า อิทธิวิธญาณ หมายถึง ปัญญาครั้งเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์สะอาด ไม่มีอสังขะ ได้แก่ ความคิดไปตามอำนาจความปรารถนา ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ตั้งอยู่ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว นำจิตไป น้อมจิตมุ่งไปเพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง เธอก็บรรลุชนิดแห่งฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ เป็นคนเดียว อธิษฐานเป็นได้หลายคนก็ได้ ดังนี้ เป็นต้น^{๖๓}

๓) ความหมายของโสธธาตวิสุทธิญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

โสธธาตวิสุทธิญาณ มาจากภาษาบาลีว่า โสธธาตวิสุทธิK ญาณ แยกศัพท์เป็น โสธ + ธาตุ + วิสุทธิ + K ญาณ = โสธธาตวิสุทธิK ญาณ แปลว่า ญาณอันเป็นความหมดจดแห่งโสธธาต (หุทธิพย์) มีวิเคราะห์ว่า โสธธาตยา วิสุทธิK ญาณ = โสธธาตวิสุทธิK ญาณ เป็นฉัฏฐีตปุริสสมาส^{๖๔}

๔) ความหมายของโสธธาตวิสุทธิญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค อธิบายไว้ว่า โสธธาตวิสุทธิญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่อทิพ-โสธธาตญาณได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ทั้งที่อยู่ไกล และใกล้ด้วยหุทธิพย์ อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เปรียบเหมือนคนเดินทางไกล (มีประสบการณ์มาก) ได้ยินเสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเปิงมาง ก็เข้าใจว่า นั่นเสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเปิงมาง ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งานตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุ

^{๖๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙.

^{๖๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒/๘๖.

^{๖๔} ตูรายละเอียดยใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิ-
วิภาค ภาคที่ ๒ สมรส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

น้อมจิตไปเพื่อทิพโสตธาตุญาณได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกล และใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ฉะนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่า และประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ^{๖๕}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค โสตธาตุวิสุทธิญาณ ใช้ศัพท์นี้ว่า ทิพโสตธาตุ ก็มีอรรถเดียวกัน และอธิบายไว้ว่า โสตธาตุนั้นชื่อว่า เป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นดังของทิพย์ เหมือนอย่างว่า ประสาทหูของเทวดาทั้งหลาย เป็นธรรมชาติที่เกิดโดยสุจริตกรรม อันโทษทั้งหลายมี น้ำดี เสมหะ และโลหิต เป็นต้น ไม่ขัดขวาง สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากโทษเครื่องขุ่นมัวจึงเป็นทิพย์ แม้อาตุ คือ ญาณโสต ได้แก่ ประสาทหูอันสำเร็จแล้วด้วยญาณ อันเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน^{๖๖}

๕) ความหมายของปรจิตตญาณโดยศัพท์ (สัททนต์)

ปรจิตตญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ปรจิตต K านํ แยกศัพท์เป็น ปร + จิตต + K านํ = ปรจิตต K านํ แปลว่า ความรู้กำหนดใจผู้อื่น^{๖๗} มีวิเคราะห์ว่า ปรจิตต (ปริย) K านํ = ปรจิตต K านํ เป็นทุตียาตปุริสสมาส^{๖๘}

๖) ความหมายของปรจิตตญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค อธิบายปรจิตตญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุ น้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิตของสัตว์ และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่า มีราคะ หรือปราศจากราคะก็รู้ว่า ปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่า มีโทสะ หรือปราศจากโทสะก็รู้ว่า ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้

^{๖๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐.

^{๖๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒/๑๗๑.

^{๖๗} วิสุทธิ (ไทย) ๒/๒/๘๕.

^{๖๘} ตูรายละเอียดยใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วชิรวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

ว่ามีโมหะ หรือปราศจากโมหะก็รู้ว่า ปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่าหดหู่ หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่า ฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่า ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิต อื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่า ไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่า หลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่า ไม่หลุดพ้น เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนในกระจก ใสสะอาด หรือในภาชนะน้ำใส หน้ามีไฝฝ้าก็รู้ว่า มีไฝฝ้า หรือไม่มีไฝฝ้าก็รู้ว่า ไม่มีไฝฝ้า ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะ แก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิตของสัตว์ และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่า มีราคะ หรือปราศจากราคะก็รู้ว่า ปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่า มีโทสะ หรือปราศจากโทสะก็รู้ว่า ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่า มีโมหะ หรือ ปราศจากโมหะก็รู้ว่า ปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่า หดหู่ หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่า ฟุ้งซ่าน จิตเป็น มหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่า ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่า ไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่า หลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่า ไม่หลุดพ้น ฉันทันนั้น ข้อนี้ จัดเป็นปัญญาอย่างหนึ่งของภิกษุ^{๖๙}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค ปรจิตตญาณ ใช้ศัพท์นี้ว่า เจโตปริยญาณ ก็มี อรรถเดียวกัน และอธิบายปรจิตตญาณนั้นว่า ญาณอันกำหนดได้ซึ่งใจ (ของผู้อื่น) เจโตปริยญาณนั้นด้วย กำหนดได้ซึ่งใจด้วย เหตุนี้จึงชื่อ เจโตปริยญาณ^{๗๐}

๗) ความหมายของปุพเพนิวาสานุสสติญาณโดยศัพท์ (สัทนัย)

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ K ญาณ แยกศัพท์ เป็น ปุพเพ + นิวาส + อนุสสติ + K ญาณ = ปุพเพนิวาสานุสสติ K ญาณ แปลว่า ญาณ คือ การ ตามระลึกถึงขั้นอันเป็นที่อยู่ในกาลก่อน^{๗๑} มีวิเคราะห์ว่า ปุพเพ นิวาส (ขันธ์) อนุสสติ K ญาณ

๘) ความหมายของปุพเพนิวาสานุสสติญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

^{๖๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒/๘๐-๘๑.

^{๗๐} วิสุทธี. (ไทย) ๒/๒/๑๓๕.

^{๗๑} วิสุทธี (ไทย) ๒/๒/๘๕.

ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ฆนิกาย สีลขันธวรรค อธิบายปุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้นมีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพโน้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้ เปรียบเหมือนคนจากบ้านตนไปบ้านอื่น แล้วจากบ้านนั้นไปยังบ้านอื่นอีกเขาจากบ้านนั้นกลับมายังบ้านเดิมของตน ระลึกได้โดยนัยว่า เราได้จากบ้านตนไปบ้านโน้น ในบ้านนั้นเราได้ยิน นั่ง พุด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ เราได้จากแม่บ้านนั้นไปยังบ้านโน้น แม่ในบ้านนั้นเราก็ได้ยิน นั่ง พุด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ แล้วกลับจากบ้านนั้นมายังบ้านเดิมของตน ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง...ตลอดสังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพโน้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้ ฉันทนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่า และประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ^{๗๒}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายไว้ว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง ความรู้ในอันตามระลึกถึงชาติก่อนๆ ของตนได้ ได้แก่ ที่ตนครอบครองมา ที่ตนเสวยมา ที่มันเกิดดับอยู่ในสันดานของตนมา^{๗๓}

๘) ความหมายของจตุปปาตญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

^{๗๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒.

^{๗๓} วิสุทธี. (ไทย) ๒/๒/๑๗๙.

จตุปปาตญาณ มาจากภาษาบาลีว่า จตุปปาต^{๗๔} K านั แยกศัพท์เป็น จุติ + อุปปาต + K านั = จตุปปาต^{๗๕} K านั แปลว่า ความรู้ในเรื่องตายไปและได้กำเนิดของสัตว์ทั้งหลาย^{๗๔} มีวิเคราะห์ว่า (สตตานิ) จตุปปาเต K านั = จตุปปาต^{๗๕} K านั เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส^{๗๕}

๑๐) ความหมายของจตุปปาตญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่มณีกาย สีลขันธวรรค จตุปปาตญาณ ใช้ศัพท์ว่า ทิพพจักขุ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำ และชั้นสูง งาม และไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริตกล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำ และชั้นสูง งาม และไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม อย่างนี้แลเปรียบเหมือนปราสาทตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง คนตาดียืนบนปราสาทนั้น เห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง ออกจากเรือนบ้าง สัญจรอยู่ตามถนนบ้าง นั่งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวงบ้าง ก็รู้ว่า คนเหล่านี้เข้าไปสู่เรือน คนเหล่านี้ออกจากเรือน คนเหล่านี้สัญจรอยู่ตามถนน คนเหล่านี้นั่งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำ และชั้นสูง งาม และไม่งาม เกิดดี และเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริตกล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่

^{๗๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒/๘๖.

^{๗๕} ตูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วิชา-
วิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจืด กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำ และชั้นสูง งาม และไม่งาม เกิดดี และเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล ฉะนั้น ข้อนี้ จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่า และประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ช้อก่อนๆ^{๗๖}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายจตุปปาตญาณ หมายถึง ความรู้ความเคลื่อนไหว และความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่ามีตาทิพย์ เพราะเป็นเช่นดังของทิพย์...เป็นญาณจักขุอันเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภavana^{๗๗}

๑๑) ความหมายของอัสวักขยญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

อัสวักขยญาณ มาจากภาษาบาลีว่า อาสวกฺขยK ญาณิ อาสว + ขย + K ญาณิ = อาสวกฺขยK ญาณิ แปลว่า ญาณเป็นเครื่องรู้แห่งการทำความสำเร็จไปแห่งอัสวะทั้งหลาย มีวิเคราะห์ว่า อาสวานิ ขยK ญาณิ = อาสวกฺขยK ญาณิ

๑๒) ความหมายของอัสวักขยญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค อธิบายอัสวักขยญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุหนึ่ง น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อัสวะ นี้อัสวสมุทัย นี้อัสวนิโรธ นี้อัสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป เปรียบเหมือนสระน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนที่ขอบสระนั้น เห็นหอยโข่ง และหอยกาบ ก้อนกรวด และก้อนหิน หรือฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง ในสระนั้นก็คิดอย่างนี้ว่า สระน้ำนี้ใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว หอยโข่ง และหอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหิน และฝูงปลาเหล่านี้กำลังแหวกว่ายอยู่ก็มี หยุดอยู่ก็มี ในสระนั้น ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น

^{๗๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒.

^{๗๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒/๒๑๑.

ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ฉะนั้น ข้อนี้ จัดเป็นผลแห่ง ความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่า และประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ข้อก่อนๆ^{๗๘}

สรุป ในปัญญา ๖ หรืออภิญญา ๖ ในส่วนของปัญญาข้อที่ ๑ ถึงปัญญาในลำดับข้อที่ ๕ นั้น จัดเป็นปัญญาชั้นโลกียปัญญา ส่วนปัญญาข้อที่ ๖ สุดท้าย จัดเป็นปัญญาชั้น โลกุตตรปัญญา ส่วนการเข้าในอินทรี ๖ นั้น อิทธิวิชญาณ จัดเข้าในมโนมินทรี เพราะเป็น ปัญญาที่จะต้องแสดงด้วยใจ โสทธาตวิสุทธินญาณ จัดเข้าในโสตินทรี เพราะจะต้องฟังเสียง ด้วยโสตะ ปรจิตตญาณ จัดเข้าในมโนมินทรี เพราะจะต้องรู้จิตของผู้อื่นด้วยใจ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จัดเข้าในมโนมินทรี เพราะจะต้องระลึกเห็นด้วยใจ จตุปปาตญาณ จัดเข้าในจักขุนทรี เพราะจะต้องเห็นด้วยจักขุ และจัดเข้าในมโนมินทรี เพราะจะต้องรู้ด้วยใจ และอัสวักขยญาณ จัดเข้าในมโนมินทรี เพราะเป็นญาณที่จะต้องรู้ด้วยใจว่า สิ้นอัสวกิเลสแล้ว เหตุนั้น จึง สงเคราะห์ไปตามลำดับของญาณที่ปรากฏเห็นตามกิจนั้นๆ ของญาณ

๓.๒.๕ ปัญญา ๑๖ ประเภท

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสปัญญาหลายประเภท ด้วยกัน แต่ละประเภทนั้น มีการจัดเป็นหมวดหมู่กันอย่างชัดเจน ตามพระไตรปิฎกทั้ง ๓ แต่ บางประเภท มีที่มาไม่เป็นหมวดหมู่กัน เพราะกระจัดกระจาย มีในที่ละแห่งๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระ อรรถถาจารย์ในแต่ละยุคสมัย ได้เรียบเรียงไว้ให้เข้าหมวดหมู่กัน อาจจะมีเรียกชื่อแตกต่างกันไป บ้าง แต่ความหมายของปัญญานั้นๆ ก็รวมลงในอรรถเดียวกัน ในที่นี้ปัญญานี้เป็นที่รู้จักในนัก เจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นอย่างยิ่ง ปัญญานี้ นั้น คือ โสฬสญาณ ได้แก่ ปัญญา ๑๖ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นาม และรูป
๒. ปัจจัยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนาม และรูป
๓. สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนาม และรูปโดยไตรลักษณ์

^{๗๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔.

๔. อุทัยพยานุปัสสนาญาณ ญาณในการตามเห็นความเกิด และความดับ
๕. ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่า สังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด
๖. ภยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น
๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่า เป็นโทษ
๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย
๙. มุญจិតุกัมยตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น
๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่นิยมยินดีในร้ายต่อสังขารทั้งหลาย
๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่ การหยั่งรู้ورىยสัย
๑๓. โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะورىยบุคคล
๑๔. มัคคญาณ ญาณในورىยมรรค ความหยั่งรู้ที่สำเร็จภาวะورىยบุคคลแต่ละขั้น
๑๕. ผลญาณ ญาณในورىยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระورىยบุคคลขั้นนั้นๆ
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน ส้ารวจรู้มรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน

๑) ความหมายของนามรูปปริจเฉทญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

นามรูปปริจเฉทญาณ มาจากภาษาบาลีว่า นามรูป + ปริจเฉท + K ฅณิ = นามรูป-ปริจเฉทK ฅณิ แปลว่า ญาณในกำหนดรู้นาม และรูป มีวิเคราะห์ว่า นามรูปปริจเฉท K ฅณิ = นามรูปปริจเฉทK ฅณิ เป็นสัตตมิตตปุริสสมาส^{๗๙}

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิ-วิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

๒) ความหมายของนามรูปปริเฉทญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายนามรูปปริเฉทญาณ หมายถึง ญาณที่กำหนดรู้ นาม รูป โดยแยกออกได้ว่า อะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป เช่น พอง ยุบ กับจิตที่รู้ ก็แยกออกว่า พอง ยุบเป็นรูป จิตที่รู้ เป็นนาม^{๘๐}

๓) ความหมายของปัจจัยปริคคญาณโดยศัพท์ (สัทนัย)

ปัจจัยปริคคญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ปัจจัย + ปริคค + K านํ = ปัจจัย ปริคค K านํ แปลว่า ญาณในกำหนดรู้ปัจจัยของนาม และรูป มีวิเคราะห์ว่า ปัจจัยปริคค K านํ = ปัจจัยปริคค K านํ เป็นสัตตมิตต์ปฐิสสมาส^{๘๑}

๔) ความหมายของปัจจัยปริคคญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายปัจจัยปริคคญาณ หมายถึง ญาณกำหนดรู้ นาม รูปอันเป็นปัจจัยให้เกิดนาม รูป เช่น วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนาม รูป^{๘๒}

๕) ความหมายของสัมมสนญาณโดยศัพท์ (สัทนัย)

สัมมสนญาณ มาจากภาษาบาลีว่า สัมมสน + K านํ = สัมมสน K านํ แปลว่า ญาณ กำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนาม และรูป โดยไตรลักษณ์ มีวิเคราะห์ว่า สัมมสนน (ปริคคหน) K านํ = สัมมสน K านํ เป็นตติยาตต์ปฐิสสมาส^{๘๓}

๖) ความหมายของสัมมสนญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายสัมมสนญาณ หมายถึง ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้ว กำหนดไว้ได้แก่ การกำหนดรูป อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย

^{๘๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๓-๙.

^{๘๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

^{๘๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๒๕-๓๐.

^{๘๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

ความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง หรือกำหนดเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมกำหนด จักขุ...ชรา และมรณะ...ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลื่นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถว่า นากลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็นสัมมสนญาณ^{๘๔}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายสัมมสนญาณ หมายถึง ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ ได้แก่ รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายใน และภายนอก...อยู่ในที่ไกล หรือที่ใกล้ก็ตาม การกำหนดรูปทั้งปวง โดยอาการไม่เที่ยง เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง^{๘๕}

๗) ความหมายของอุทัพพยานุปัสสนาญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

อุทัพพยานุปัสสนาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า อุทัพพยานุปัสสนา K ฅณฺ์ แยกศัพท์ เป็น อุทัพพ + อนุปัสสนา + K ฅณฺ์ = อุทัพพยานุปัสสนา K ฅณฺ์ แปลว่า ญาณในการตามเห็น ความเกิด และความดับ มีวิเคราะห์ว่า อุทัพพยานุปัสสนาย K ฅณฺ์ = อุทัพพยานุปัสสนา K ฅณฺ์ เป็นตติยัตตปุริสสมาส^{๘๖}

๘) ความหมายของอุทัพพยานุปัสสนาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๙๙/๔๐.

^{๘๕} วิสุทธี (ไทย) ๓/๒/๔๕.

^{๘๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค อธิบายอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ รูปที่เกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ชาติแห่งรูปที่เกิดแล้วนั้นมีความเกิดเป็นลักษณะ ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่พิจารณาเห็น ดังนี้ เป็นอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ เวทนาเกิดแล้ว...สัญญาเกิดแล้ว...สังขารเกิดแล้ว... วิญญาณเกิดแล้ว...จักขุเกิดแล้ว...ภพเกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ชาติแห่งภพเกิดแล้วนั้นมีความเกิดเป็นลักษณะ ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่พิจารณาเห็น ดังนี้ เป็นอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ^{๘๗}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่พระโยคาวจร กำหนดหมายลักษณะ ๓ และขั้น ๕ ตามสภาพที่เป็นจริงได้ ได้แก่ ปัญญาที่พ้นจากอุปกิเลส อันเป็นไปตามวิถีของวิปัสสนา โดยพิจารณาบ่อยๆ จนญาณคมแก่กล้า สังขารทั้งหลายเกิดดับเร็ว ปัญญาจะไม่ถือเอาความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป หรือนิมิตใดๆ สติจะระลึกให้เห็นแต่ความสิ้นไป ความเสื่อม ความแตกไป ความดับไป^{๘๘}

๙) ความหมายของภังคานุปัสสนาญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ภังคานุปัสสนาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ภังคานุปัสสนา K ญาณิ แยกศัพท์เป็น ภังค + อนุปัสสนา + K ญาณิ = ภังคานุปัสสนา K ญาณิ แปลว่า ปัญญาในการตามเห็นความแตกดับได้แก่ ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่า สังขารทั้งปวงล้วน จะต้องสลายไปหมด มีวิเคราะห์ว่า ภังคานุปัสสนา K ญาณิ^{๘๙} เป็นสัตตมิตตปปริสสมาส

๑๐) ความหมายของภังคานุปัสสนาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค อธิบายภังคานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกไป ได้แก่ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น คือ ย่อมพิจารณาเห็นโดยความ เป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความ เป็นของเที่ยง ย่อมพิจารณาเห็นโดยความ เป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความ เป็นสุข ย่อมพิจารณาเห็นโดยความ เป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความ เป็นอิตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลिन ย่อม

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๐๓/๔๑.

^{๘๘} วิสุทธิ ไทย ๓/๒/๑๒๗.

^{๘๙} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๒/๑๓๐.

คล้ายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ดับไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดย
 ความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุข
 สัญญาได้ เมื่อพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเพื่อบรรเทา ย่อมละความ
 เพลิดเพลินได้ เมื่อคล้ายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อให้ดับย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อม
 ละความถือมั่น จิตมีเวทนา...จิตมีสัญญา...จิตมีสังขาร...จิตมีวิญญาน เป็นอารมณ์...จิตมีสัญญา
 เป็นอารมณ์ จิตมีจักขุ เป็นอารมณ์...จิตมีชรา และมรณะ เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป
 พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น คือ พิจารณาเห็น
 โดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อสละคืน ย่อมละความถือมั่นได้^{๔๐}

ในกรณีวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายกัณฺหาณุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เห็นว่า
 สิ่งที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ได้แก่ เกิดขึ้นในฐานะ หรือตำแหน่งนั้น แล้วปล่อยข้างเกิดเสีย ใส่ใจ
 แต่ข้างดับ อย่างเดียว^{๔๑}

๑๑) ความหมายของภยตูปัญฐานญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ภยตูปัญฐานญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ภยตูปัญฐาน K ภาณิ แยกศัพท์เป็น ภยตา +
 อุปัญฐาน + K ภาณิ = ภยตูปัญฐาน K ภาณิ แปลว่า ญาณอันปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว
 มีวิเคราะห์ว่า ภยตาย อุปัญฐาน K ภาณิ = ภยตูปัญฐาน K ภาณิ เป็นตติยัตตปุริสสมาส^{๔๒}

๑๒) ความหมายของภยตูปัญฐานญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค อธิบายภยตูปัญฐานญาณ
 หมายถึง ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเป็นไปเป็นภัย
 สังขารนิमितเป็นภัย...กรรมประมวลมาเป็นภัย ปฏิสนธิเป็นภัย คติเป็นภัย ความบังเกิดเป็นภัย
 ความอุบัติเป็นภัย ชาติเป็นภัย ชราเป็นภัย พยาธิเป็นภัย มรณะเป็นภัย ความโศกเป็นภัย
 ความรำพันเป็นภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นภยตูปัญฐานญาณ^{๔๓}

^{๔๐} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๑๒/๔๔.

^{๔๑} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๒/๑๒๗.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจี-
 วิทยา ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

^{๔๓} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๑๕/๔๕.

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายภยตูปัญฐานญาณ หมายถึง ปัญญาที่เมื่อพระโยคาวจรนั้น เสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภังคานุปัสสนา อันมีความสิ้นความเสื่อม ความแตก ความดับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นอารมณ์อย่างนั้น สังขารทั้งหลายอันแตกอยู่ตามสภาพอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ดังสิ่งที่น่ากลัวทั้งหลายมี สิ่ง เสื่อโครง เสื่อเหลือง หมี่ เสื่อดาว ยักษ์ รากษส โคดดู สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านที่ยังลุกอยู่ เป็นต้น^{๙๔}

๑๓) ความหมายของอาทีนวานุปัสสนาญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

อาทีนวานุปัสสนาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า อาทีนวานุปัสสนา K ภาณิ แยกศัพท์เป็น อาทีน + อนุปัสสนา + K ภาณิ = อาทีนวานุปัสสนา K ภาณิ แปลว่า ญาณอันตามเห็น(สังขาร) โดยเป็นโทษ มีวิเคราะห์ว่า อาทีนเวน อนุปัสสนา K ภาณิ = อาทีนวานุปัสสนา K ภาณิ เป็นตติยา-ตปปริสสมาส^{๙๕}

๑๔) ความหมายของอาทีนวานุปัสสนาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายอาทีนวานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเป็นไปเป็นภัย สังขารนิमितเป็นภัย...กรรมประมวลมาเป็นภัย ปฏิสันธิเป็นภัย คติเป็นภัย อันมีนัยเดียวกันกับภยตูปัญฐานญาณ ชื่อว่า อาทีนวานุปัสสนาญาณ^{๙๖}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายอาทีนวานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภยตูปัญฐานญาณนั้น ที่ด้านทานไม่ปรากฏ ที่กำบังก็ไม่ปรากฏ ที่ไปก็ไม่ปรากฏ ที่พึงอาศัยก็ไม่ปรากฏเลย ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ความร้องขอเอาได้ หรือความยึดถือเอาไว้ได้ก็ตาม ในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवासทั้งปวงแม้แต่สังขารหนึ่งก็หาไม่ ภพ ๓ ปรากฏเป็นดังหลุมถ่านเพลิงอันเต็มไปด้วยถ่านแดงๆ ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ปรากฏเป็นดังอสรพิษเหล่าที่มีพิษร้าย ชั้น ๕ ปรากฏเป็นดังเพชรฆาตผู้เงื้อดาบ आयตนะภายใน ๖ ปรากฏเป็นดัง

^{๙๔} วิสุทธี. (ไทย) ๓/๒/๑๓๙-๑๔๐.

^{๙๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิริภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

^{๙๖} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๑๕/๔๕.

หมู่บ้านร้าง อายุตนะภายนอก ๖ ปราภเป็นตั้งพวกโจรปล้นหมู่บ้าน อนึ่ง วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ถูกไฟ ๑๑ กองไหม้ ปราภเป็นตั้งลุกโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งปวงปราภราวกะ เป็นหัวผี ราวกะเป็นโรค ราวกะเป็นลูกศร ราวกะเป็นตัวทุกข์ร้อน และราวกะเป็นเจ็บป่วย จึงเป็นอาทินพราสี กองโทษ อันใหญ่ไร้คุณที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี^{๙๗}

๑๕) ความหมายของนิพพิทานุปัสสนาญาณโดยศัพท์ (สัททนต์)

นิพพิทานุปัสสนาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า นิพพิทานุปัสสนา K ญาณ แยกศัพท์เป็น นิพพิทา + อนุปัสสนา + K ญาณ = นิพพิทานุปัสสนา K ญาณ แปลว่า ญาณอันตามเห็น(สังขาร) ด้วยความเบื่อหน่าย มีวิเคราะห์ว่า นิพพิทาย อนุปัสสนา K ญาณ = นิพพิทานุปัสสนา K ญาณ เป็นตติยาตปปริสสมาส^{๙๘}

๑๖) ความหมายของนิพพิทานุปัสสนาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส อธิบายนิพพิทานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นสังขารโดยมีโทษ ความเบื่อหน่าย ความไม่ยินดีย่อมเกิดขึ้นในสังขารทั้งปวง เพราะสังขารทั้งหลายในภพ เป็นต้น มีโทษ นี้ชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนาญาณ^{๙๙}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายนิพพิทานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่พระโยคาวจรนั้น เห็นกองสังขารโดยเป็นโทษอยู่อย่างนั้น ย่อมเบื่อหน่าย เอื่อมระอา ไม่ยินดีอย่างยิ่ง ในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไปในภพกำเนิด คติ วิญญาณ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เปรียบประดุจสุวรรณราชหงส์ผู้ภริมย์อยู่ที่เชิงเขาจิตรกูฏ ในหิมพานต์ ย่อมไม่นิยมยินดีในบ่อน้ำคร่ำ โสโครก ข้างประตูหมู่บ้านคนจันทาล ยินดียิ่งนักแต่ในมหาสระทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันทใด กิติ แม้พระโยคีราชหงส์ นี้ก็ ฉันทนั้น เหมือนกัน ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป ซึ่งมีโทษอันตนเห็นชัดเจนแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น^{๑๐๐}

๑๗) ความหมายของมฤยจตุกัมยตาญาณโดยศัพท์ (สัททนต์)

^{๙๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๔๔-๑๔๕.

^{๙๘} ตูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^{๙๙} ชุ.จ. (ไทย) ๖/-/๖๕๑.

^{๑๐๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๒.

มฤจิจตุกัมยตาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า มฤจิจตุกมยตาK ญาณ แยกศัพท์เป็น มฤจิจตุ + กมยตา + K ญาณ = มฤจิจตุกมยตาK ญาณ แปลว่า ญาณอันตามเห็น (สังขาร) โดยความใคร่จะ
 พื น
 มีวิเคราะห์ว่า มฤจิจตุกมยตาย (อนุปัสสน) K ญาณ = มฤจิจตุกมยตาK ญาณ เป็นตติยาตปปุริส-
 สมาส^{๑๐๑}

๑๘) ความหมายของมฤจิจตุกัมยตาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค อธิบายมฤจิจตุกัมยตาญาณ หมายถึง ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไป ทั้งพิจารณาหาทาง และวางเฉยอยู่ จากความ เกิดขึ้น ความเป็นไป สังขารนิमित...จากกรรมเป็นเครื่องประมวลมา จากปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจทั้งหลาย เป็นต้น เป็นมฤจิจตุกัมยตาญาณ^{๑๐๒}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายนิพพิทานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่พระ โยคาวจรนั้น เห็นกองสังขารโดยเป็นโทษอยู่อย่างนั้น ย่อมเบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่นิยมอย่างยิ่ง ในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไปในภพกำเนิด คติ วิญญูญาณ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เปรียบประดุจ สุวรรณราชหงส์ผู้ภริมย์อยู่ที่เชิงเขาจิตรกูฏ ในหิมพานต์ ย่อมไม่นิยมยินดีในบ่อน้ำคร่ำ โสโครก ข้างประตูหมู่บ้านคนจันทาล ยินดียิ่งนักแต่ในมหาสระทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันทใด ก็ดี แม้พระโยคีราชหงส์ นี้ก็ ฉันทนั้น เหมือนกัน ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป ซึ่งมีโทษอันตนเห็นชัดเจนแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น^{๑๐๓}

๑๙) ความหมายของปฏิสังขานุปัสสนาญาณโดยศัพท์ (สัทนัย)

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ปฏิสังขานุปัสสนาK ญาณ แยกศัพท์เป็น ปฏิสังขา + อนุปัสสนา + K ญาณ = ปฏิสังขานุปัสสนาK ญาณ แปลว่า ญาณอันตามเห็น (สังขาร)

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์
 วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

^{๑๐๒} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๔๗.

^{๑๐๓} วิสุทธ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๒.

ด้วยการพิจารณา มีวิเคราะห์ว่า ปฏิสังขาย อนุปัสสนาK านํ = ปฏิสังขานุปัสสนาK านํ เป็นตติยาตปุริสสมาส^{๑๐๔}

๒๐) ความหมายของปฏิสังขานุปัสสนาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปทั้งพิจารณาหาทาง และวางเฉยอยู่ จากความเกิดขึ้น ความเป็นไป สังขารนิमित...จากกรรมเป็นเครื่องประมวลมา จากปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น เหมือนมัจจุจตุกัมยตาญาณ เป็นปฏิสังขานุปัสสนาญาณ^{๑๐๕}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้ใคร่จะเปลื้องไปจากสังขารทั้งหลายอันแตกอยู่ทั่วไป ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवासทั้งปวงอย่างนั้น จึงกำหนดสังขารเหล่านั้นแหละอีก โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เรื่อย่อมเห็นได้มันไม่เที่ยง โดยเหตุทั้งหลาย เช่น ว่าโดยไม่มีสิ่งมีอยู่ตลอดไป โดยเป็นสิ่งมีชั่วคราว โดยเป็นสิ่งถูกกำหนดลงไว้ ด้วยความเกิด และความเสื่อม^{๑๐๖}

๒๑) ความหมายของสังขารุเปกขาญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

สังขารุเปกขาญาณ มาจากภาษาบาลีว่า สงฺขารุเปกฺขาK านํ แยกศัพท์เป็น สงฺขาร + อุเปกฺขา + K านํ = สงฺขารุเปกฺขาK านํ แปลว่า ญาณอันวางเฉย ในสังขารทั้งหลาย มีวิเคราะห์ว่า สงฺขารเอสฺ อุเปกฺขาK านํ = ปฏิสังขานุปัสสนาK านํ เป็นสัตตมิตตปุริสสมาส^{๑๐๗}

๒๒) ความหมายของสังขารุเปกขาญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายสังขารุเปกขาญาณ หมายถึง ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ จากความ

^{๑๐๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

^{๑๐๕} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๔๗.

^{๑๐๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๕.

^{๑๐๗} คุรยละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

เกิดขึ้น ความเป็นไป สังขารนิमित...จากกรรมเป็นเครื่องประมวลมา จากปฏิสนธิ คติ เป็นต้น อันมีนัยเหมือนกับมัจจุรณิกมยตาญาณ เป็นต้น เป็นสังขารุเปกขาญาณ^{๑๐๘}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายปฏิสังขารุเปกขาญาณ หมายถึง ปัญญาที่พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดได้ว่า สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ ว่างเปล่า ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณอย่างนี้แล้ว จึงกำหนดสัญญาตา ความว่างเปล่า เป็น ๒ เดือนอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากอัตตตัวตน กิติ จากอัตตนิยะของๆ ตน กิติ และพระโยคาวจรนั้นครั้นไม่เห็นตัวตน ไม่เห็นสัตว์สังขารอื่นอะไรๆ ตั้งอยู่ในความเป็นบริวาร คือ บริวาร หรือเครื่องแวดล้อม ของตนเลย อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดสัญญาตา ๔ เดือนที่กล่าวไว้ในอริการ ที่กล่าวถึง สัญญาตานุปัสสนาอันยิ่งกว่า เธอไม่เห็นว่ามีตัวเรามีอยู่ ๑ ในที่ไหนๆ ๒ ในความเป็นอะไร ๆ ของใครๆ และไม่เห็นว่าตัวของผู้อื่นมีอยู่ ๓ ในที่ไหนๆ ๔ ในความเป็นอะไรๆ ของตัวเราที่ไหนๆ เลย^{๑๐๙}

๒๓) ความหมายของสังขานุโลมิกญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

สังขานุโลมิกญาณ มาจากภาษาบาลีว่า สขจฺจานุโลมิก K ญาณ แยกศัพท์เป็น สขจ + อนุโลมิก + K ญาณ = สขจอนุโลมิก K ญาณ แปลว่า ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม แก่สังขจะทั้งหลาย มีวิเคราะห์ว่า สขจฺจํ อนุโลมิก K ญาณ = สขจฺจํ อนุโลมิก K ญาณ เป็นจุดดลิต์ปฐิสสมาส^{๑๑๐}

๒๔) ความหมายของสังขานุโลมิกญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส อธิบายสังขานุโลมิกญาณ หมายถึง อนุโลมญาณ ญาณที่อนุโลมตามญาณ หรือสังขจะ คือ ผู้ประสงค์จะให้วิปัสสนาสมบุรณ์ ควรเริ่มทำความเพียรตั้งแต่ อุกฤษฏยานุปัสสนาญาณ อันพ้นจากอุปกิเลสแล้ว เป็นต้นไป เหตุว่าเมื่อเห็นความเกิดดับ ก็จักเห็นอนิจจลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่เที่ยงตามความเป็นจริง เมื่อเห็นความบีบคั้นที่เกิดขึ้น และเสื่อมไป ก็จักเห็นทุกขลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่เป็นทุกข์ตามความเป็น

^{๑๐๘} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๔๗.

^{๑๐๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๖๑.

^{๑๑๐} คุรยลละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

จริง และเมื่อเห็นทุกข์เท่านั้นเกิด ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับ ก็ย่อมจะเห็นอนัตตลักษณะได้แก่ ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน ตามความเป็นจริง^{๑๑๑}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายอนุโลมิกญาณ หมายถึง ปัญญาที่อนุโลมแก่ธรรมทั้งหลาย ทั้งส่วนเบื้องต้น ทั้งส่วนเบื้องปลาย ด้วยว่า อนุโลมิกญาณนั้น ชื่อว่า อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้น เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่างนั้น คือ มีกิจพิจารณากำหนดไตรลักษณ์เหมือนวิปัสสนาทั้งปวง และชื่อว่า อนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย^{๑๑๒}

๒๕) ความหมายของโคตรภูญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

โคตรภูญาณ มาจากภาษาบาลีว่า โคตรภู K านํ แยกศัพท์เป็น โคตร + ภู + K านํ = โคตรภู K านํ แปลว่า ความรู้อันครอบงำเสียซึ่งอุปาทะ...ความรู้ที่แล่นไปสู่ธรรมที่ไม่มีอุปายาสะ เป็นที่ดับ คือ พระนิพพาน ชื่อว่า โคตรภูญาณ มีวิเคราะห์ว่า อุปาทา อภิภุขยตีติ โคตรภู... อนุปายาสํ นิโรธํ นิพพานํ ปกฺขนฺทตีติ โคตรภู...(ญาณ)^{๑๑๓} เป็นหุตติยาตปฺปฺริสสมาส^{๑๑๔}

๒๖) ความหมายของโคตรภูญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายโคตรภูญาณ หมายถึง ปัญญาในการออก และหลีกไปจากสังขารนิमितภายนอกเป็นโคตรภูญาณ เป็นญาณที่ ครอบงำความเกิดขึ้น ครอบงำความเป็นไป ครอบงำนิमित ครอบงำกรรมเครื่องประมวลมา ครอบงำปฏิสนธิ ครอบงำคติ ครอบงำความบังเกิด ครอบงำอูบัติ ครอบงำชาติ ครอบงำชรา ครอบงำพยาธิ ครอบงำมรณะ ครอบงำความเศร้าโศก ครอบงำความรำพัน ครอบงำความคับแค้นใจ ครอบงำสังขารนิमितภายนอก เป็นญาณที่แล่นไปสู่นิพพาน อันไม่มีความเกิดขึ้น...แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ^{๑๑๕}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายโคตรภูญาณ หมายถึง ปัญญาที่เมื่อนิมิตารมณและปวัตตารมณทั้งปวง ปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวลแก่เธอแล้ว ในที่สุดแต่อาเสวนะแห่งอนุโลม-

^{๑๑๑} ชุ.จ. (ไทย) ๖/-/๖๕๐.

^{๑๑๒} วิสุทธี. (ไทย) ๓/๒/๒๐๑.

^{๑๑๓} วิสุทธี. (บาลี) ๓/-/๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๑.

^{๑๑๕} ชุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๓๖/๕๒, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๔๔.

ญาณ คือ ในลำดับแห่งอนุโลมิกญาณที่ได้มาจนคุ้น โคตรภูญาณทำพระนิพพานอันไม่มีนิมิต ไม่มี
 ปรวตตะ ปราศจากสังขาร เป็นนิโรธ ที่ดับ ให้เป็นอารมณ์ พลังก้าวล่วงเสียซึ่งโคตรปุถุชน ชื่อปุถุชน
 ภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรอริยะ ชื่ออริยะ ภูมิอริยะ^{๑๑๖}

๒๓) ความหมายของมัคคญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

มัคคญาณ มาจากภาษาบาลีว่า มคคK ญาณ แยกศัพท์เป็น มคค + K ญาณ =
 มคคK ญาณ แปลว่า ญาณในมรรค มีวิเคราะห์ว่า มคเค K ญาณ = มคคK ญาณ เป็นสัตตมัตตปุ
 ริสสมาส^{๑๑๗}

๒๔) ความหมายของมัคคญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค อธิบายมัคคญาณ หมายถึง
 ปัญญาในการออกไป และหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ
 คือ ปัญญาในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ญาณชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่า เห็นยอมออกจาก
 มิจฉาทิฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิต
 ภายนอก เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่า ดำริออก ย่อมออกจาก
 มิจฉาสังกัปปะ เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะอรรถว่า กำหนดเอา ย่อมออกจาก
 มิจฉาวาจา เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่า สัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสมุฏฐาน ย่อมออก
 จากมิจฉากัมมันตะ เป็นมรรคญาณ...หรือในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ญาณชื่อว่า สัมมาทิฐิ
 เพราะอรรถว่า เห็นชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์
 ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น
 จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เป็นต้น เป็นมรรคญาณ^{๑๑๘}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายมัคคญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดในมรรคทั้ง ๔
 ได้แก่ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค มรรคแต่ละมรรคนั้น เป็น
 ปัญญารู้แจ้ง รู้ชัด สามารถตัดกิเลส เป็นสมุเฉทปหาน^{๑๑๙}

^{๑๑๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๒๐๘.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์
 วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

^{๑๑๘} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๔๓/๕๔.

^{๑๑๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๒๐๗-๒๑๙.

๒๙) ความหมายของผลญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ผลญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ผลK ญาณ แยกศัพท์เป็น ผล + K ญาณ = ผลK ญาณ แปลว่า ญาณในผล มีวิเคราะห์ว่า ผล K ญาณ = ผลK ญาณ เป็นสัตตมิตต์ปฐิสสมาส^{๑๒๐}

๓๐) ความหมายของผลญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายผลญาณ หมายถึง ปัญญาในการระงับประโยค คือ ปัญญาในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น จากชั้นทั้งหลาย และนิมิตภายนอก สัมมาทิฏฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับประโยคที่ออกนั้น การระงับประโยคนั้นเป็นผลของมรรค ญาณชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่า ดำริออก ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ ชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะอรรถว่า กำหนดเอา ย่อมออกจากมิจฉาวาจา ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสมุฏฐาน ย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่า ขาวผ่อง ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่า ประคองไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ เป็นต้น เป็นผลญาณ หรือว่าในขณะที่แห่งสกทาคามิมรรค ญาณชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็น...ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับประโยคที่ออกนั้น การระงับประโยคนั้น เป็นผลของมรรค^{๑๒๑}

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค อธิบายผลญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากมรรคญาณ ทั้ง ๔ ในขณะที่สำเร็จมรรคนั้นๆ ผลก็เกิดตามมา เป็นผลญาณทั้ง ๔ ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ สกทาคามิผลญาณ อนาคามิผลญาณ อรหัตตผลญาณ สามารถตัดกิเลสเป็นสมุเทปทาน ในผลญาณนั้น ๆ เว้นอรหัตตผลญาณตัดกิเลสสงบราบคาบโดยไม่เหลือ ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำอีกต่อไป^{๑๒๒}

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ตัทธิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

^{๑๒๑} ขุ.ป. (ไทย) ๒๓/๑๔๘/๑๕๕.

^{๑๒๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๒๐๗-๒๑๙.

๓๑) ความหมายของปัจเจกชนญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ปัจเจกชนญาณ มาจากภาษาบาลีว่า ปัจเจกชน **K** านั แยกศัพท์เป็น ปัจเจกชน + **K** านั = ปัจเจกชน **K** านั แปลว่า ญาณในการพิจารณา มีวิเคราะห์ว่า ปัจเจกชน **K** านั = ปัจเจกชน **K** านั เป็นสัตตมิต्तปุริสสมาส^{๑๒๓}

๓๒) ความหมายของปัจเจกชนญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายปัจเจกชนญาณ หมายถึง ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น คือ ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็นมาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตริกตรอง มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนดไว้ มาร่วมกันใน...ญาณที่ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเลือกเฟ้น มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะประคองไว้ มาร่วมกันในขณะที่นั้น..ญาณที่ชื่อว่า สัทธาพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า วิริยพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า สติพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท มาร่วมกันในขณะที่นั้น...ในขณะที่แห่งอรหัตตผล ญาณที่ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น มาร่วมกันในขณะที่นั้น...ญาณที่ชื่อว่า อานุปปาทญาณ เพราะมีสภาวะระงับ มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณที่ชื่อว่า ฉันทะ เพราะมีสภาวะเป็นมูล มาร่วมกันในขณะที่นั้น...ญาณที่ชื่อว่า ธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะ คือ นิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด มาร่วมกันในขณะที่นั้น พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้วพิจารณาว่า ธรรมเหล่านี้มาร่วมกันในขณะที่นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาธรรมที่เข้ามาประชุมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่า ปัจเจกชนญาณ^{๑๒๔}

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วชิรวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

^{๑๒๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๖/๑๐๖-๑๐๗.

ในปรกณวิเสสชื่อวิสุทธีมรรค อธิบายปัจเจกชนญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดในที่สุดแห่งผลญาณทั้ง ๔ เป็นญาณที่พิจารณาธรรม ผล นิพพาน ตลอดจนกิเลสที่ละได้แล้ว และละยังไม่ได้^{๑๒๕}

สรุป ในปัญญา ๑๖ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นไป จนถึงโคตรภูญาณ ที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนายังยึดถือเอาสังขารเป็นอารมณ์นั้น จัดเป็นปัญญาชั้นโลกียปัญญา ส่วนตั้งแต่โคตรภูญาณที่ยึดถือนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นต้นไป และมีคคญาณ ผลญาณ พร้อมทั้งปัจเจกชนญาณ จัดเป็นปัญญาชั้นโลกุตตรปัญญา ส่วนในการสงเคราะห์เข้าในอินทรีย์ ๖ นั้น นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นไป จนถึงโคตรภูญาณ จัดเข้าในกายอินทรีย์ และมโนอินทรีย์ เพราะเป็นเรื่องของการยึดเอาได้ทั้งรูปธรรม และนามธรรม และโคตรภูญาณที่ยึดถือเอานิพพานเป็นอารมณ์ มีคคญาณ ผลญาณ พร้อมทั้งปัจเจกชนญาณ สงเคราะห์เข้าในมโนอินทรีย์อย่างเดียว เพราะใจยึดเอาอารมณ์ที่เป็นนิพพานอย่างเดียว ไม่ได้ยึดเอารูปารมณ์อะไร เหตุนั้น ในปัญญา ๑๖ หรือ ญาณ ๑๖ ก็สงเคราะห์เข้าในอินทรีย์ ๖ ตามนัยนี้

๓.๓ ความสำคัญของปัญญา

ปัญญามีความสำคัญแก่มนุษย์ทุกระดับชั้น ในคติโลก หรือทางโลก ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการประกอบกิจการงานต่างๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งปัจจัยอื่นๆ ตามมามากมาย เช่น ปัจจัยหลักใหญ่ๆ มีเครื่องนุ่งห่ม อาหารโภชนาการต่างๆ ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และปัจจัยอื่นๆ ก็เนื่องด้วยปัญญาอำนวยความสะดวกให้ได้มาทั้งนั้น และในคติธรรม หรือทางธรรม โดยเฉพาะตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนามีความสำคัญอย่างยิ่ง การได้มนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ ก็เพราะปัญญาของมนุษย์ที่ใช้ในทางที่ถูกต้องควร ทำให้ทราบเหตุแล้วกระทำการให้เกิดผลตามมาโดยชอบโดยธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ปัญญาจึงนับว่า มีความสำคัญมาก จากการศึกษาข้อมูลผู้วิจัยพบว่า ความสำคัญของปัญญา ดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ สุตมยปัญญาเป็นเหตุให้เป็นอุบาสก

ในการเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนานั้น เกิดจากการฟังธรรม อันเป็นส่วนแห่งสุตมยปัญญา ในปัญญานี้เกิดขึ้นแล้ว ผู้ฟังจึงแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา อย่างเช่น

^{๑๒๕} วิสุทธี. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนพเรขยักร์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เวรัญชพราหมณ์ฟังข่าวนั้นแล้ว ได้มีโอกาสไปเข้าเฝ้า และได้ปุจฉา และสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค เข้าใจธรรมที่พระองค์ทรงแสดง แล้วสรรยเสริญว่า พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้ง โดยประการต่างๆ เปรียบเหมือนบุคคลหายของที่คว้า เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่าคนมืดตาจักเห็นรูป จากนั้นเวรัญชพราหมณ์ก็แสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา^{๑๒๖}

ในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกั พระผู้มีพระภาคตรัสกับอุบาลีคหบดี สนทนาธรรมด้วย ในที่สุดพระองค์ก็ตรัสว่า “คหบดี ท่านจงใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำเถิด การใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ เป็นความดีสำหรับคนที่มีชื่อเสียงเช่นท่าน (และอุบาลีแสดงตนเป็นอุบาสกด้วยคำนี้ว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ เป็นครั้งที่ ๒ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”^{๑๒๗}

ในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกั พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอภัยราชกุมารว่า “ราชกุมาร กษัตริย์ผู้เป็นบัณฑิตก็ดี พราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตก็ดี คหบดีผู้เป็นบัณฑิตก็ดี สมณะผู้เป็นบัณฑิตก็ดี ตั้งปัญหาแล้วจักเข้ามาหาตถาคต ถ้ามปัญหานั้น การตอบปัญหานั้นปรากฏแก่ตถาคตโดยทันทีเหมือนกัน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะธรรมชาตุนั้น ตถาคตแทงตลอดดีแล้ว การตอบปัญหานั้นปรากฏแก่ตถาคตโดยทันที (และพระอภัยราชกุมารก็กราบทูลว่า) ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”^{๑๒๘}

ในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกั พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมแก่พราหมณ์ และคหบดีชาวเมืองศาลา และในที่สุดคนเหล่านั้นกราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก... ข้าพระองค์ทั้งหลายนี้ขอถึงท่านพระโคตม พร้อมทั้ง

^{๑๒๖} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑/๑-๘.

^{๑๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๗/๖๓.

^{๑๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๗/๘๙.

ทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมจทรงจำข้าพระองค์ทั้งหลายว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วັນนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”^{๑๒๙}

ในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมป็นณาสกั พระผู้มีพระภาคได้แสดงธรรมแก่ที่ชนขปริพาชก ในที่สุดที่ชนขปริพาชกก็ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วกราบทูลพระองค์ว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตม พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก...ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมจทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วັນนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”^{๑๓๐}

ในพุทธประวัติเล่ม ๒ อธิบายถึงประวัติอนาถบิณฑิกเศรษฐี เศรษฐีพอได้ฟัง คำว่า พระพุทธเจ้า เท่านั้นเอง ก็รู้สึกแปลกประหลาดใจ จึงย้อนถามถึงสามครั้งเพื่อให้แน่ใจ เพราะคำว่า พระพุทธเจ้า นี่เป็นการยกย่องนั้ที่จะได้ยินในโลกนี้ เมื่อราชคหเศรษฐีกล่าวยืนยันว่า ขณะนี้พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เกิดขึ้นแล้วในโลก จึงเกิดปีติ และศรัทธาเลื่อมใสอย่างแรงกล้า ปรารถนาจะไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ในทันทีนั้น แต่ราชคหเศรษฐียับยั้งไว้ว่ามีไ้เวลาแห่งการเข้าเฝ้า จึงรอรุ่งเช้าก็รีบไปเข้าเฝ้าก่อนที่พระพุทธองค์จะเสด็จไปยังบ้านราชคหเศรษฐี ได้ฟังอนุปุพพิททา และอริยสัจสี่จากพระพุทธเจ้าแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม เป็นพระโสดาบัน บุคคลในพระพุทธศาสนาประกาศตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต^{๑๓๑}

๓.๓.๒ ปฏิสัมพันธ์ปัญญาเป็นเหตุให้ใคร่ครวญได้เร็ว

การที่ผู้รู้จักใคร่ครวญเรื่องราวต่างๆ หรือแก้ปัญหาได้อย่างรวดเร็ว นั้น ผู้ที่มีความแตกฉานในเรื่องต่างๆ และมีความเฉลียวฉลาดในเนื้อหาที่ได้ศึกษามา โดยความเป็นผู้รู้จักเหตุผล รู้ธรรมดา รู้พยัญชนะ หรือได้สดับมา มากเท่านั้น ย่อมเป็นผู้ที่ใคร่ครวญได้เร็ว อย่างเช่นผู้สามารถใคร่ครวญได้เร็ว มีความฉลาดในปฏิสัมพันธ์ปัญญา ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา มีพระอานนท์ ผู้เป็นพุทธอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ คือ

ในสมัยหนึ่ง พระอานนท์ได้สนทนาธรรมกับพระสารีบุตรเป็นที่บันเทิงใจแล้ว ก็ถือโอกาสถามพระสารีบุตรว่า “เหตุเพียงเท่าไร ภิกษุจึงเป็นผู้ใคร่ครวญได้เร็ว เรียนได้เร็ว เรียนได้มากในกุศลธรรมทั้งหลาย และสิ่งที่เรียนแล้วจะไม่เลือนหาย” จากนั้นพระสารีบุตรได้ให้โอกาส

^{๑๒๙} ม.ม. (ไทย). ๑๓/๑๐๖/๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๖/๒๔๓-๒๔๔.

^{๑๓๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติเล่ม ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๙๓), หน้า ๔๒, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๒/๓๔๖.

อานนท์ เฉลยปัญหาว่า พระอานนท์จึงตอบว่า “ท่านสารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ฉลาดในอรรถ เป็นผู้ฉลาดในธรรม เป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ เป็นผู้ฉลาดในนิรุตติ เป็นผู้ฉลาดในเบื้องต้น และเบื้องปลายด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงเป็นผู้ใคร่ครวญได้เร็ว”^{๑๓๒} ด้วยอาศัยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ปฏิสัมภทาปัญญา เป็นเหตุให้ใคร่ครวญได้เร็ว

๓.๓.๓ อภิญญาปัญญาเป็นเหตุให้ได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ

อภิญญาปัญญา มีอิทธิวิธี เป็นต้น เป็นเหตุให้ได้ผลตามมา เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธีญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏ หรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝ่ากำแพง (และ) ภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้น หรือตกลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอนุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้...ข้อนี้ จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่า และประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ^{๑๓๓}

๓.๓.๔ อภิญญาปัญญาเป็นเหตุให้รู้อินทรีย์ ๓ ประการ

ในอภิญญาปัญญา ๖ นั้น มีอิทธิวิธี เป็นเบื้องต้น มีอัสวักขยญาณเป็นปริโยสาน หรือว่าเป็นเบื้องปลาย ก็แต่ว่าอัสวักขยญาณนี้เอง อันเป็นปัญญาที่พาให้พ้นกิเลส จัดเป็นโลกุตตรปัญญา และปัญญานี้เองเป็นเหตุให้รู้อินทรีย์ ๓ ประการเบื้องปลายในจำนวนอินทรีย์ ๒๒ คือ อนุญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า เราจักรู้สัจธรรมที่ยังไม่รู้ อัญญินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ คือ ปัญญาอันรู้ทั่วถึง อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือว่า อนุญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ย่อมถึงฐานะ ๑ ได้แก่ ฐานะโสดาปัตติมรรค อัญญินทรีย์ ย่อมถึงฐานะ ๖ ได้แก่ ฐานะโสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล และอรหัตตมรรค ส่วนอัญญาตาวินทรีย์ ย่อมถึงฐานะ ๑ ได้แก่ ฐานะอรหัตตผล^{๑๓๔}

^{๑๓๒} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๘/๒๘๓-๒๘๔.

^{๑๓๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙.

^{๑๓๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๕-๑๖๘.

๓.๓.๕ นามรูปปริจเฉทญาณเป็นเหตุแห่งทวิสุตวิสุทธิ

โสฬสญาณ คือ ญาณ ๑๖ หรือปัญญา ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นเบื้องต้น และมีปัจจเวกขณะญาณเป็นที่สุด หรือเบื้องปลาย ก็ในการกำหนดนามรูปนี้ เป็นเหตุแห่งทวิสุตวิสุทธิ ได้แก่ ได้รับความหมดจดแห่งทวิสุต หรือความเห็นโดยชอบ (สัมมาทวิสุต) ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความหมดจดแห่งความเห็นนี้ ดังมีความปรากฏในปกรณ์วิเสสชื่อสุตติมรรคว่า ความเห็นนาม และรูป โดยถ่องแท้ ชื่อว่า ทวิสุตวิสุทธิ ได้แก่ ความหมดจดแห่งความเห็น^{๑๓๕}

๓.๓.๖ มัคคญาณเป็นอาทิเป็นเหตุแห่งญาณทัสสนวิสุทธิ

ในญาณ ๑๖ นั้น ผู้เจริญวิปัสสนามาโดยลำดับ พอมาถึงลำดับแห่งมัคคญาณ อันเป็นญาณในมรรคเบื้องต้น ได้แก่ โสตาปัตติมรรค และโสดาปัตติผล ที่เกิดติดต่อกันทันที เป็นต้น จะมีความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นในอริยสัจตามความเป็นจริง ที่เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับสุดท้ายแห่งวิสุทธิ ๗ จากนั้น เป็นต้นไป ความหมดจดก็เกิดขึ้นตามมรรคผลที่เป็นคู่กัน ประหารกิเลสได้ในองค์มรรคแต่ละมรรคได้เด็ดขาด แต่ก็ต้องขวนขวายในองค์มรรคผลลำดับต่อไป เพราะอาสวกิเลสยังมีอยู่ คือ เจริญต่อไปเข้าสู่มรรคผลที่ ๒ ได้แก่ สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล เข้าสู่มรรคผลที่ ๓ ได้แก่ อนาคามีมรรค อนาคามีผล และเข้าสู่มรรคผลที่ ๔ ได้แก่ อรหัตตมรรค อรหัตตผล เมื่อสำเร็จอรหัตตผลแล้ว จึงเป็นอันประหารอาสวกิเลสได้จนหมดสิ้น^{๑๓๖}

สรุป ตามที่แสดงมา ความสำคัญของปัญญาในแต่ละประเภทรูปนั้น มีความสำคัญเป็นอย่างมาก อันเป็นเหตุให้เกิดผลในแต่ละอย่างๆ มากทีเดียว ทำให้เกิดผลในระดับโลกีย์วิสัย อันเป็นของมีอยู่ของปุถุชนทั่วไปที่สามารถจะทำให้เกิดมีได้ จนถึงสามารถพัฒนาให้สูงไปยิ่งกว่านั้นอีก คือ สามารถพัฒนาให้เข้าถึง ให้เกิดผลในระดับโลกุตตรวิสัย อันเป็นวิสัยที่พ้นโลก อยู่เหนือกฎเกณฑ์ธรรมดา และเป็นวิสัยของพระอริยบุคคล ตั้งแต่ระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ที่ยังต้องทำกิจต่อไปไม่หยุด จนในที่สุดสำเร็จเป็นพระอรหันต์ สำเร็จกิจทุกอย่างไม่ต้องขวนขวายเพื่อจะละกิเลสใดๆ อีกต่อไป

^{๑๓๕} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๒/๑.

^{๑๓๖} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๒/๒๐๖.

ตารางที่ ๑^{๑๓๗} แสดงญาณ ๑๖ กับลำดับวิสุทธิ ๗^{๑๓๘} และปริญญา ๓^{๑๓๙}

ญาณ ๑๖	วิสุทธิ ๗	ภูมิหรืออารมณ	ปริญญา ๓
	๑. สีลวิสุทธิ		
	๒. จิตตวิสุทธิ		
๑. นามรูปปริจเฉท- ญาณ	๓. ทิฏฐิวิสุทธิ	มีนาม รูปเป็นอารมณ	ญาติปริญญา
๒. ปัจจัยปริคคหญาณ	๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ		
๓. สัมมสนญาณ	๕. มัคคามัคคญาณทัสสน- วิสุทธิ		
๔. อุทยัพพญาณ	๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในนามรูป เป็นอารมณ	ศีรณปริญญา
๕. ภังคญาณ			
๖. ภยญาณ			
๗. อาทีนวญาณ			
๘. นิพพิทาญาณ			
๙. มุญจितุกัมมตาญาณ			ปทานปริญญา
๑๐. ปฏิสังขญาณ			
๑๑. สังขารุเปกขา- ญาณ			
๑๒. อนุลอมญาณ			

^{๑๓๗} พระมหาพิสุตน์ จนทวโร (พระนิรมย์), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาท กับ
ชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, สาขาวิปัสสนาภาวนา (บัณฑิต-
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, หน้า ๒๒.

^{๑๓๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนานัย ๒*, (นครปฐม: ห้าง-
หุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, มปป.), หน้า ๗๖.

^{๑๓๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑-๒๕๕๘.

๑๓. โศครุญาณ	๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ	มีนิพพานเป็นอารมณ์	
๑๔. มัคคญาณ			
๑๕. ผลญาณ		มีนิพพานเป็นอารมณ์	
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ		(มรรค/ผล)	

ตารางที่ ๑ นี้เป็นการแสดงปัญญา ๑๖ ที่พอถึงลำดับแต่ละชั้น ก็จะมีวิสุทธิ ๗ ได้แก่ ความหมดจด ๗ ประการ ตามลำดับ เช่นกัน เหมือนเนื้อความนี้ วิสุทธิ ๒ ประการ คือ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ เป็นมูล ได้แก่ เป็นรากเหง้า วิสุทธิ ๕ นี้ คือ ทิณฺณวิสุทธิ กังขาวิตรณ-วิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิเป็นสรณะ ได้แก่ เป็นลำตัว หรือ ลำต้น ของปัญญานี้ เหตุนั้น ภิกษุผู้ทำความสั่งสมความรู้โดยการเล่าเรียน และไต่ถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้ว ยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อม แล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรณะให้ถึงพร้อม^{๑๔๐} แล้วพึงบำเพ็ญปัญญาตามลำดับขั้นได้ สามารถที่จะประหาร อาสวกิเลสได้ ตั้งแต่ระดับเบื้องต้น ท่ามกลาง และในที่สุด ด้วยญาณตปริญญา ตีรณปริญญา และ ปหานปริญญา ตามนัยที่วิสุทธิ ๗ แต่ละระดับบังเกิดขึ้น

^{๑๔๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘-๑๙.

บทที่ ๔

การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการศึกษาบทนี้ เป็นการศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันจะนำไปสู่การบรรลุธรรมทางพระพุทธศาสนาแต่ระดับของโลกีย-ปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่เป็นวิสัยของโลก นับเนื่องในโลก หรือปัญญาที่เป็นไปกับด้วยอัสวกิเลส จนในที่สุดได้เข้าถึงระดับโลกุตตรปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่พ้นวิสัยโลก ไม่นับเนื่องในโลก หรือเป็นปัญญาที่พ้นจากอัสวกิเลส โดยในการนี้ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นในการศึกษา ดังต่อไปนี้

๑. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒
๒. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓
๓. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔
๔. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๖
๕. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

๔.๑ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒

อินทรีย์ ๖ นั้น ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมโนินทรีย์ ปัญญา ๒ ในที่นี้ ได้แก่ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ปัญญาทั้ง ๒ ประการนี้ มีวิธีพิจารณาตามหลักอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒ ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ การพิจารณาจักขุนทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค แห่งสมนุปีสสนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรีย์ ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชชาในอินทรีย์เหล่านั้น วิชชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะอวิชชาคลายไป เพราะวิชชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็น บ้าง เราเป็นนี้ บ้าง เราจักเป็น บ้าง”^๑

^๑ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การละอวิชาในอินทรีย์เหล่านั้น ก็ด้วยการละอารมณ์ ในจักขุนอินทรีย์เป็นลำดับต้นนั้น และอินทรีย์ที่เป็นลำดับต่อๆ มา จึงบรรลุลวิชา ๓ ได้ เหตุนี้ การพิจารณาอินทรีย์ เกิดวิชา ๓ นี้ จึงชื่อว่า เกิดจากการพิจารณาจักขุนทรีย์ เป็นเบื้องต้น ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งจักขุ และปัญญาที่เกิดขึ้นในปัญญา ๒ นั้น ปัญญาที่เกิดขึ้นตั้งแต่เบื้องต้น เป็นเพียงปัญญาในระดับต้น อันเป็น โลกียปัญญา ต่อมาเข้าสู่ปัญญาในในมรรค ๔ และผล ๔ จึงสำเร็จเป็น โลกุตตรปัญญา ในเบื้องปลาย

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...บุคคลทางจักขุนทรีย์ด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ไฟติด ลูกโซน โชติช่วงยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย วิญญาณที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิต หรือเนื่องด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะเมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้น เป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึงถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้...เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า จักขุไม่เที่ยง รูปไม่เที่ยง จักขุวิญญาณไม่เที่ยง จักขุสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ด้วยประการฉะนี้... อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาตีสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^๒

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นจักขุไม่เที่ยง รูปไม่เที่ยง จักขุ-วิญญาณไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นการพิจารณาธรรมทางจักขุนทรีย์จนเกิดปัญญา เหตุนี้ การพิจารณานี้ ชื่อว่า เกิดจากจักขุนทรีย์ และปัญญาที่เกิดขึ้นในเบื้องต้นเพราะเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด ปัญญาที่รู้ทั่ว รู้หน่าย รู้คลายในขณะนั้น เป็นโลกียปัญญา ต่อเมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้นแล้วโดยสิ้นเชิง ในขณะสุดท้ายนี้ เป็นโลกุตตรปัญญา

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐-๒๓๓.

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์ อธิบายไว้ว่า ความจริงการเห็นกำหนดได้ยากจริงๆ มากกว่าอารมณ์อื่นมากทีเดียว...ถ้ากำหนดไม่ได้จริงๆ ก็หลับตาเสีย แล้วเปลี่ยนอารมณ์อื่นต่อไป^๓

จากข้อมูลนี้ การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณากำหนดทางจักขุนทรีย์ว่า กำหนดยาก แต่ถ้ากำหนดไม่ได้จริงๆ ให้หลับตาเปลี่ยนฐานอื่นกำหนดไป และปัญหาที่ไต่ระดับนี้เป็นโลกิย-ปัญญาระดับต้นๆ คือ กำหนดผิดบ้าง ถูกบ้าง ได้ต่อเนื่องบ้าง ไม่ได้ต่อเนื่องบ้าง จึงอยู่ระดับ ปัญญา^๓

๔.๑.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค แห่งสมนุสฺสสนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรีย์ ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชชาในอินทรีย์เหล่านั้น วิชชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะอวิชชาคลายไป เพราะวิชชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง เราเป็นนี่บ้าง เราจักเป็นบ้าง”^๔

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การบรรลุวิชชา ๓ เกิดจากการรับอารมณ์ในโสตินทรีย์ เป็นลำดับที่ ๒ แห่งอินทรีย์ในลำดับต่อๆ มา เหตุฉะนั้น การพิจารณาอินทรีย์เกิดวิชชา ๓ นี้ จึงชื่อว่า เกิดจากโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ เพราะเนื่องด้วยการพิจารณาโสตินทรีย์ ปัญญา ๒ ประการ เกิดขึ้นเป็นลำดับกันในที่นี้

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลทะเลวงโสตินทรีย์ด้วยขอเหล็กที่คม ไฟติด ลูกโซนโซติ ช่วงยังประเสริฐกว่า ส่วนการถืออนิมิตโดยอนุพยัญชนะในเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูไม่ประเสริฐเลย วิญญูณที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิต หรือเนื่องด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะ เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้น เป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึงถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้...เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า โสตะไม่เที่ยง สัททะไม่เที่ยง โสตะวิญญูณไม่เที่ยง โสตสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวย

^๓ พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์, ปฏิจจสมุปบาท สังเขปกถา และพระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐.

^๔ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

อารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมีไข้สุขมีไข้ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยงด้วยประการฉะนี้...อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัททะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตวิญญูณะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมีไข้สุขมีไข้ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป”^๕

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นโสตะไม่เที่ยง สัททะไม่เที่ยง โสตะวิญญูณะไม่เที่ยง โสตะสัมผัสไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นการพิจารณาเห็นทางโสตินทรีย์ เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า เกิดจากโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ เพราะพิจารณาโสตินทรีย์ ปัญญาที่เกิดจึงเนื่องด้วยเกิดจากอินทรีย์นี้ เป็นประการหนึ่ง

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณจารย์ อธิบายไว้ว่า อารมณ์ทางหุนั้นจะกำหนดได้ง่าย แต่เมื่อไม่ตั้งใจปิดก็จะได้ยินเรื่อยไป จึงต้องให้ชำนาญ หัดทำให้ดีแล้ว อารมณ์ที่เป็นบัญญัติเข้าไม่ได้ มันก็จะขาดลงตรงที่ผัสสะนี้เท่านั้นเอง ผลที่ได้จากการปฏิบัติเช่นนี้ เมื่อเวทนาไม่เกิดแล้ว ตัณหาก็ไม่เกิด เมื่อตัณหาไม่เกิดอุปาทานก็ไม่เกิด เมื่อชาติไม่เกิดแล้ว ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะไม่เกิดแล้ว อาสวะก็ไม่เกิด เมื่ออาสวะไม่เกิด อวิชชาก็ไม่เกิด จึงเป็นอันว่า ผู้ปฏิบัติพ้นจากทุกข์ได้เด็ดขาดจริงจางอย่างนี้^๖

จากข้อมูลนี้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่พิจารณาทางโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในโสตะ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ในที่สุดก็ได้หลุดพ้นทุกข์ได้เด็ดขาด ตามนัยนี้ จึงเป็นปัญญาในระดับโลกุตระปัญญาในที่นี้

๔.๑.๓ การพิจารณาขานินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค แห่งสมนุสสันนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรีย์ ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชชาในอินทรีย์เหล่านั้น วิชชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะ

^๕ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑-๒๓๓.

^๖ พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณจารย์, ปฏิจจสมุปบาท สังเขปกถา และพระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐-๓๑.

อวิชชาคลายไป เพราะวิชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง เราเป็นนี่บ้าง เราจักเป็นบ้าง”^๗

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การละอวิชชาในอินทริยประการที่ ๓ เกิดวิชา ๓ นั้น เพราะรับอารมณ์ทางขานินทริยแล้ว และละได้ด้วยการพิจารณาในอารมณ์ที่เกิดจากขานทวาร ได้แก่ ละอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางจุมกได้แล้ว จึงเกิดปัญญา เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่าการพิจารณาในขานินทริย ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งขานะ

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลคว่านขานินทริยด้วยมิตตตเล็ที่คม ไฟติด ลูกโซนโซติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในกลืนที่พึงรู้แจ้งทางจุมก ไม่ประเสริฐเลย วิญญานที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิต หรือเนื่องด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะ เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้นเป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึงถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้...เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า ขานะไม่เที่ยง คันธะไม่เที่ยง ขานวิญญานไม่เที่ยง ขานสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะขานสัมผัสเป็นปัจจัย ก็ไม่เที่ยงด้วยประการฉะนี้...อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในคันธะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขานวิญญาน ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขานสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป”^๘

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นขานะไม่เที่ยง คันธะไม่เที่ยง ขานวิญญานไม่เที่ยง ขานสัมผัสไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นการพิจารณาเห็นทางขานินทริย เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่าเกิดจากขานินทริย ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งขานะ เพราะการพิจารณาทางขานินทริยในส่วนนี้ด้วย ปัญญาที่เข้าใจเหตุผลตามสภาวะที่เกิด เป็นโลกียปัญญา ต่อเมื่อเจริญปัญญาเข้าถึงมรรคเบื้องต้น จึงนับเข้าในโลกุตตรปัญญา

^๗ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

^๘ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑-๒๓๓.

เมื่อได้ดมกลิ่น ไม่ถือโดยนิมิตว่า กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น กลิ่นฉุน กลิ่นเน่า เป็นต้น และไม่ยึดถือโดยอนุพยัญชนะ คือ คิดค้นสืบไปว่า เป็นกลิ่นผู้ชาย กลิ่นผู้หญิง กลิ่นน้ำอาบ กลิ่นเนื้อ กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น แต่จะเพ่งในใจถึงที่เกิด ความยั่วยวน ความน่าเกลียด ของกลิ่นนั้นๆ แล้ว และเฉยได้ เพราะเห็นความไม่ใช่ตัวตนอันจะพึงยึดถือของกลิ่น เช่นนี้เรียกว่า ผู้สำรวจจุมูกไว้ได้ เป็นผู้ชนะกลิ่น^๙

จากเนื้อความนี้ เป็นการพิจารณากลิ่น วางเฉยต่อกลิ่นนั้นได้ แต่หากการวางเฉยนั้น เป็นการวางเฉยได้ชั่วครั้งชั่วคราว สงบได้เป็นช่วงเวลาเท่านั้นไม่ถึงกับระงับได้เด็ดขาด เหตุนี้ปัญญานี้ จึงเป็นเพียงโลกียปัญญา โดยเกิดจากฆานินทรีย์

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร อธิบายไว้ว่า ฆานปสาทกับคันธารมณ (จุมูกกับกลิ่น) กระทบกันแล้ว เกิดผัสสะ เรียกว่า ฆานสัมผัส ให้มีความรู้สึกขัดแย้งอยู่ว่า ฆานปสาทเกิดขึ้นชั่วขณะแวบเดียวก็ดับไป เมื่อผู้ปฏิบัติดำเนินได้ถึงขั้นนี้แล้ว ปฏิจจสมุปบาทก็ขาดสะบั้นลง ไม่หมุนต่อไปอีก กองทุกข์ทั้งมวลก็เป็นอันสิ้นสุดลง สมกับพระบาลีที่แสดงปฏิจจสมุปบาทโดยนิโรธวาระว่า อวิชชาเตว อเสสวิราคนิโรธา สงขารนิโรโธ เป็นต้น ความว่า เมื่ออวิชชาดับ สังขารก็ดับ เป็นต้นอย่างนี้^{๑๐}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณามานินทรีย์ รู้แจ้งชัดการเกิดการดับแห่งธรรมารมณที่เกิดขึ้นทางฆานปสาท ในที่สุดสายแห่งธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นขาดลงได้โดยปริยาย แล้วก็เป็นอันกองทุกข์สิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิง ปัญญาระดับนี้จึงเป็นปัญญาในระดับโลกุตตรปัญญาในปัญญา ๒ ที่แสดงมา

๔.๑.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค แห่งสมนุปัสสนาสูต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรีย์ ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชชาในอินทรีย์เหล่านั้น วิชชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะ

^๙ พุทธทาส ภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๖.

^{๑๐} พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, ปฏิจจสมุปบาท สังเขปกถา และพระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒-๓๓.

อวิชชาคลายไป เพราะวิชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง เราเป็นนี้บ้าง เราจักเป็นบ้าง”^{๑๑}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การละอวิชชาโดยชีวหินทรีย์เป็นประการที่ ๔ เกิดวิชา ๓ ขึ้นเพราะรับอารมณ์ทางชีวหินทรีย์แล้ว ละอวิชชาได้ เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณาชีวหินทรีย์ประการหนึ่ง ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งชีวหา หรือลีน แล้วเกิดปัญญา ๒ ตามมาเป็นลำดับกัน

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ชีวหินทรีย์ที่บุคคลเนื่องด้วยมิดโกนที่คม ไฟติด ลูกโซน โขติ ช่วง ยกไว้ก่อน เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า ชิวหาไม่เที่ยง รสไม่เที่ยง ชิวหาวิญญูณไม่เที่ยง ชิวหาสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ก็ไม่เที่ยงด้วยประการฉะนี้...อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหาวิญญูณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหาสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป”^{๑๒}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นชิวหาไม่เที่ยง รสไม่เที่ยง ชิวหาวิญญูณไม่เที่ยง ชิวหาสัมผัสไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นการพิจารณาเห็นทางชีวหินทรีย์ เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า เกิดจากการพิจารณาชีวหินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งชีวหา ปัญญา ๒ ประการ ก็เกิดขึ้นเป็นลำดับกันไป

เมื่อได้ลิ้มรส ไม่ถือวารสคาวหวาน เปรี้ยวเค็มขม และไม่ถือโดยอนุพยัญชนะว่า รสพริก รสเกลือ รสน้ำตาล รสกลมกล่อม รสกร่อย รสขี้ต เพราะสิ่งนั้นมากไป สิ่งนี้น้อยไป หรือมีสิ่งที่ไม่ต้องการเจือลงไป เป็นต้น ตลอดถึงการกำหนดว่า รสนี้ปรุงโดยคนนั้นคนนี้ หรือคนครัวชั้นนั้น ชั้นนี้ เป็นต้น เป็นผู้ทำความสำคัญแต่เพียงวารส แล้วก็บริโภคพอสมควรแก่ประมาณเพียง

^{๑๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑-๒๓๓.

เพื่อยังอัตตภาพให้เป็นไปได้ ไม่มีความพอใจ หรือชุนใจ แต่ประการใดเลย ทำลึนให้เป็นเหมือน
ไม่มีประสาท^{๑๓}

จากข้อความนี้ เป็นการพิจารณาชีวหินทรีย์ในรสอาหาร สามารถที่ระงับได้ต่อรสของ
อาหารนั้น ไม่ปรุงไปในอาการอื่นๆ เป็นเหมือนชีวหาปสาทรบรสไม่ได้ เกิดมีกับผู้เจริญวิปัสสนา
ภavanaในระดับปกติ ปัญญานี้เป็นโลกียปัญญา เพราะสงบระงับได้บางขณะ หรือชั่วคราว
ได้ หรือว่า เพราะไม่เป็นการระงับได้เด็ดขาด

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์ อธิบายไว้ว่า
ชีวหาปสาทกัปรสารมณ (ลีนกัปรส) กระทบกันแล้ว เกิดผัสสะ เรียกว่า ชิวหาสัมผัสสะ ให้มี
ความรู้สึกชัดแจ้งอยู่ว่า ชิวหาปสาทเกิดขึ้นชั่วขณะแฉับเดียวก็ดับไป เมื่อผู้ปฏิบัติดำเนินได้ถึงขั้นนี้
แล้ว ปฏิจจสมุปบาทก็ขาดสะบั้นลง ไม่หมุนต่อไปอีก กองทุกข์ทั้งมวลก็เป็นอันสิ้นสุดลง สมกับ
พระบาลีที่แสดงปฏิจจสมุปบาทโดยนโรธวาระว่า อวิชชาเยเตว อเสสสิราคานิโรธา สงขารนโรโธ
เป็นต้น ความว่า เมื่ออวิชชาดับ สังขารก็ดับ เป็นต้นอย่างนี้^{๑๔}

จากข้อมูลนี้ เป็นการพิจารณาชีวหินทรีย์ รู้สิ่งที่กระทบลึน สามารถหยุดเหตุ
ธรรมารมณที่เกิดต่อเนื่องกันและกัน ได้เด็ดขาด หยุดการหมุนเวียนแห่งธรรมนั้นได้ จนในที่สุด
กองทุกข์ทั้งมวลก็สิ้นสุดลงโดยปริยาย ปัญญาจึงเป็นโลกุตตรปัญญาในปัญญา ๒ ประการนั้น

๔.๑.๕ การพิจารณากายินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค แห่งสมนุปีสสนาสูตฺร พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรีย์ ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อ
เป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชชาในอินทรีย์เหล่านั้น วิชชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะ
อวิชชาคลายไป เพราะวิชชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้น จึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง
เราเป็นบ้าง เราจักเป็นบ้าง”^{๑๕}

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘),
หน้า ๒๒๖.

^{๑๔} พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์, ปฏิจจสมุปบาท
สังเขปกถา และพระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า
๓๒-๓๓.

^{๑๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การละอวิชาในอินทรีเป็นประการที่ ๕ เกิดวิชาขึ้นมา เพราะรับอารมณ์ทางกายอินทรีแล้ว ละอวิชาได้ด้วยการพิจารณาทางกายอินทรี เหตุนี้ การพิจารณานี้ ชื่อว่า การพิจารณาทางกายอินทรี ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกาย เพราะพระอริยสาวกผู้ได้สดับเกิดเป็นปัญญาที่เข้าใจเหตุผลในชั้นโลกียปัญญา เมื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด จิตหลุดพ้นแล้ว จึงเกิดปัญญาที่นับว่า เป็นโลกุตตรปัญญา

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...กายอินทรีที่บุคคลแห่งด้วยหลาวเหล็กที่คม ไฟติด ลูกโซนโซติช่วง ยกไว้ก่อน เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า กายไม่เที่ยง โภภะไม่เที่ยง กายวิญญานไม่เที่ยง กายสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ด้วยประการฉะนี้...อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโภภะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกายวิญญาน ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกายสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป”^{๑๖}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นกายไม่เที่ยง โภภะไม่เที่ยง กายวิญญานไม่เที่ยง กายสัมผัส เป็นต้น เป็นการพิจารณาเห็นทางกายอินทรี เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณาทางกายอินทรี ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกาย ปัญญา ๒ ก็เกิดตามลำดับตามนัยที่แสดงแล้ว ข้างต้นนี้

๔.๑.๖ การพิจารณามโนอินทรีให้เกิดปัญญา ๒

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค แห่งสมนุสสันนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มโนมีอยู่ ธรรมทั้งหลายมีอยู่ อวิชาธาตุมีอยู่ เมื่อปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ถูกความเสวยอารมณ์ซึ่งเกิดจากอวิชาสัมผัสถูกต้องแล้ว เขาก็มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง เราเป็นบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ก็อินทรี ๕ ประการ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ก็ละอวิชาในอินทรีเหล่านั้น วิชา ๓ จึงเกิดขึ้น เพราะ

^{๑๖} ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๒-๒๓๓.

อวิชชาคลายไป เพราะวิชาเกิดขึ้น อริยสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็น บ้าง เราเป็นนี้บ้าง เราจักเป็นบ้าง”^{๑๗}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า คำว่า มโนมีอยู่..ได้แก่ใจมีอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสให้อริยสาวกผู้ได้สดับ ละอวิชชาในอินทรียทั้ง ๕ ประการเบื้องต้น จนเกิดวิชา ๓ ขึ้นมา การพิจารณาโดยใช้ใจเป็นใหญ่ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณามนินทรียได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งอาทิตตปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ความหลับยกไว้ก่อน...เอาเถิด เราจะใส่ใจข้อนี้ว่า มโนไม่เที่ยง ธรรมารมณไม่เที่ยง มโนวิญญานไม่เที่ยง มโนสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ด้วยประการฉะนี้... อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโน ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมารมณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนวิญญาน ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนสัมผัส...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาตีสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป”^{๑๘}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาเห็นมโนไม่เที่ยง ใจไม่เที่ยง มโนวิญญานไม่เที่ยง มโนสัมผัสไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นการพิจารณามนินทรีย เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณามนินทรีย ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

เมื่ออาหารชนิดที่ถูกปากมาวางอยู่เฉพาะหน้า ถ้าความพอใจดีนั้นยังไม่ระงับ ก็ยังไม่รับประทาน จะพิจารณาโดยความเป็นธาตุเป็นปฏิกุศล เช่นเดียวกับอาหารอื่นๆ ที่ตนไม่ชอบ เป็นต้น จนความอยากระงับเป็นปกติเสียก่อน จึงลงมือรับประทาน^{๑๙} .

จากข้อมูลนี้ การที่ความพอใจในอาหารเกิดขึ้น แล้วพิจารณาอยู่ที่ใจ จนใจระงับความกระหายในอาหารนั้น แล้วจึงบริโภค นี่เป็นการพิจารณามนินทรีย ได้แก่ ความเป็นใหญ่

^{๑๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕-๖๖.

^{๑๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๒-๒๓๓.

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘),

แห่งใจ เพราะผู้เจริญไปกำหนดพิจารณาที่ใจจนสงบระงับความกระหายนั้น แต่เพราะการพิจารณานี้ เกิดปัญญาขึ้นในระดับการรู้ที่สงบระงับความกระหายเท่านั้น จึงเป็น โลกียปัญญา

สรุป ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒ ได้แก่ โลกียปัญญา และ โลกุตตรปัญญานี้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องผ่านกระบวนการกำหนดอินทรีย์แต่ละอย่างๆ จนเข้าถึงปัญญานี้ได้ ต้องสำรวจระมัดระวังอย่างดีที่สุดทีเดียว โดยที่แท้ต้องยึดหลักในการพิจารณาอินทรีย์สังวราเสียแต่ตอนต้นของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒ ก็มีวิธีการกำหนดพิจารณาโดยนัยนี้ ตามที่ยกมาแสดงมาเพียงแต่พอสังเขปเท่านั้น

๔.๒ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓

อินทรีย์ ๖ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสณินทรีย์ เป็นต้น ปัญญา ๓ ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ปัญญา ๓ นี้ ในที่บางแห่งปรากฏมี สุตมยปัญญาเป็นอันดับเบื้องต้น และมีจินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญาเป็นลำดับกันไปเบื้องปลาย แต่อย่างไรก็ตาม ก็ลงในอรรถเดียวกัน ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓ นั้น มีนัยแห่งการพิจารณา เพื่อให้เกิดปัญญา ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ การพิจารณาจักขุนทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๓

ในพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑ กล่าวไว้ว่า พระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นอุปติสสปริพาชก ได้พบพระอัสสชีกำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ จึงติดตามไปข้างหลังๆ ได้โอกาสฟังธรรมจากพระอัสสชิวา

“ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัส
เหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับ
แห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณจะมีปกติตรัสอย่างนี้”^{๒๐}

อุปติสสปริพาชกฟังเพียง ๒ บท เท่านั้น ก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลอันถึงพร้อมด้วยนัยพินหนึ่ง พระอัสสชิเถระได้แสดงธรรม ๒ บท นอกนี้ให้จบลงในเวลาเขาเป็นพระโสดาบัน

จากเนื้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า อุปติสสปริพาชก ได้พบพระอัสสชิครั้งแรกนั้น โดยมีจักขุนทรีย์เป็นเบื้องต้นในการเห็น อันการได้เห็นนี้ เกิดจากจักขุนทรีย์ ได้แก่ ความเป็น

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, คณะกรรมการแผนกตำรา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๔.

ใหญ่แห่งจักขุ เมื่อเห็นแล้วได้ประโยชน์ในการเห็นครั้งนี้ คือ ได้ปัญญา ๓ ประการ ในเบื้องต้น เข้าใจเนื้อหาธรรมนั้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฟัง คิดใคร่ครวญตามธรรมนั้น คือ ส่งกระแสจิตไปตามธรรมนั้นเข้าใจเนื้อหาละเอียดขึ้นยิ่งกว่าตอนแรก เป็นจิตตามปัญญา เมื่อเข้าใจเหตุเกิดเหตุดับของธรรมทั้งหลาย ท่านอุปติสสะ หรือพระสารีบุตรในขณะนั้น ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ปัญญาที่เกิดขึ้นตอนท้ายนี้ จึงเป็นภาวนามยปัญญาโดยแท้ เหตุนั้น ปัญญา ๓ ประการ จึงปรากฏขึ้นมีตามนัยนี้ เพราะเกิดจากการพิจารณาจักขุทริย ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งจักขุ

ในมังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกเทวราช ทรงพิจารณาเห็นว่า
การเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายก็ดี ภาวะ คือ กิริยามีการนั่ง เป็นต้น
ในที่แห่งเดียวกันกับท่านก็ดี ภาวะ คือ การได้ทำวัตร
และปฏิบัติก็ดี ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ”^{๒๑}

จากเนื้อความพระคานานี้ ผู้วิจัยพบว่า การเห็นพระอริยเจ้าเป็นการดี ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ ได้แก่ ทำให้ได้เจริญศีล สมาธิ และปัญญา ตามพระอริยเจ้านั้นด้วย คือ ในส่วนที่เป็นปัญญา ย่อมได้ฟัง ในขั้นสุดมยปัญญา ไตร่ตรอง คิดตามในคำสอนนั้น เป็นจิตตามปัญญา ปฏิบัติตามคำสอนได้ปัญญาในเบื้องต้น เป็นภาวนามยปัญญา ก็เพราะการได้เห็นเป็นเบื้องต้นเป็นเหตุได้ปัญญา เหตุนั้น การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณาจักขุทริย ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งจักขุ

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พาหิยสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพาหิยะมีใจความว่า รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข สิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควร หรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา หรือ พาหิยะกราบทูลไปตามลำดับว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ควรพิจารณาว่า นั่นเป็นเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา เป็นต้น จากนั้นพระผู้มีพระภาคก็ตรัสต่อไปอีกมีใจความว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป เป็นต้น^{๒๒}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสให้พิจารณารูป ให้พิจารณาเห็นตามความเป็นจริงถึงรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระพาหิยะได้ฟังเข้าใจตามนั้น นี้ คือ การ

^{๒๑} พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนีแปล ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิ-ราชวิทยาลัย, ๒๔๘๑), หน้า ๓๕-๓๗.

^{๒๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๙/๘๙.

สำเร็จปัญญา อันเป็นสุขตมยปัญญา ไตร่ตรองตามธรรมเข้าใจละเอียดขึ้นมากกว่าเดิม เป็นจินตามยปัญญา นี้จากข้อความในที่ยกมาแสดงนี้ เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงเป็นการพิจารณาจักขุนทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งจักขุ แต่ว่าท้ายสุดของการฟังนั้น ทราบว่าท่านสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาในลำดับ จากนั้นไป

๔.๒.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๓

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา พระสุภากัมมารธิดาเถรี ได้อธิบายพระคาถาทิ้งหลายเหล่านี้ว่า

“เพราะเมื่อก่อน เรายังสาวนุ่งผ้าสะอาด

ได้ฟังธรรมแล้ว เรานั้นไม่ประมาท จึงได้ตรัสรู้ธรรม”^{๒๓}

จากเนื้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า การได้ฟังธรรมตั้งแต่เบื้องต้นในคราวเป็นสาว มีปัญญาเข้าใจเหตุผลของธรรมนั้น เป็นสุขตมยปัญญา ไตร่ตรองตามธรรมที่ละเอียดขึ้น เป็นจินตามยปัญญา และตั้งตนในความไม่ประมาทในการต่อมา ได้ตรัสรู้ธรรม สำเร็จเป็นภวานามยปัญญาโดยสิ้นเชิง ในที่นี้โดยใช้โสตินทรีย์เป็นใหญ่ในเบื้องต้น เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณาโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ

ในพระอัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๕ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดูร

ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลออกอยู่ข้างบน

ไหลออกอยู่ข้างล่าง ที่พาลชนปรารถนากันนัก

สรีระของเธอนี้ ฉันทใด สรีระของหญิงนั้น ก็ฉันทนั้น”^{๒๔}

พระนางนันทา เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาอยู่ตามที่แสดงแล้ว ส่งญาณไปตามกระแสธรรมเทศนา ก็บรรลุโสดาบัน

จากเนื้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า การฟังแล้วเกิดปัญญา เป็นสุขตมยปัญญา ขณะส่งญาณไปตามกระแสธรรมนั้นมีปัญญาผ่องใสขึ้น เป็นจินตามยปัญญา และตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลสำเร็จ เป็นภวานามยปัญญา เหตุนี้ การพิจารณาธรรมตั้งแต่เบื้องต้นเป็นการพิจารณาโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ

^{๒๓} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๐/๓๔๗.

^{๒๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๕, คณะกรรมการแผนกตำรา

(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๔-๑๖๖.

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา พระนทีกัสสปเถระ ได้กล่าวพระคาถา ๕ พระคาถานี้ว่า

“พระพุทเจ้าได้เสด็จมาสู่แม่น้ำเนรัญชรา เพื่อเป็นประโยชน์
แก่เราผู้ได้ฟังธรรม ละมิจฉาทิฏฐิได้...ความลุ่มหลงทั้งปวง
เราละได้แล้ว ภาวตัณหาเราทำลายได้แล้ว การเวียนว่ายตายเกิด
สิ้นไปแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก”^{๒๕}

จากเนื้อความแห่งคาถานี้ ผู้ฟัง คือ พระนทีกัสสปเถระได้ฟังธรรมจากพระพุทเจ้าที่เสด็จไปโปรด เป็นสุตมยปัญญา และเพราะการได้ฟังธรรมเป็นใหญ่ เหตุฉะนั้น การพิจารณาจึงจัดเป็นโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ และไตรตรองตามธรรม เป็นจินตามยปัญญา ในที่สุดละความเห็นผิด และความลุ่มหลงได้ ทำลายตัณหาในภพได้ ไม่เวียนว่ายตายเกิด คือ ไม่มีการเกิดอีก สำเร็จเป็นภาวนามยปัญญา

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย แห่งชาดก พระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ตรัสว่า

“นรชนทั้งหลายได้ฟังธรรมแล้ว ย่อมรู้แจ้งทั้งบุญ และบาป
ใจของหม่อมฉัน ย่อมยินดีในธรรม เพราะได้ฟังคาถาบ้าง”^{๒๖}

จากเนื้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า การฟังธรรมแล้ว ได้รู้แจ้งบุญ และบาป เกิดเป็นสุตมยปัญญา เหตุฉะนั้น การพิจารณาจึงจัดเป็นโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ นี้กล่าวเฉพาะการได้ฟังธรรมเท่านั้น ที่เกิดจากโสตินทรีย์

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต แห่งผักคณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนทเถระว่า “อานนท การฟังธรรมตามกาล การพิจารณาเนื้อความตามกาลมี อานิสงส์ ๖ ประการนี้...คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีจิตยังไม่หลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์...เธอได้เห็น..เพราะได้ฟังธรรมเทศนานั้น จิตของเธอจึงหลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้...เธอไม่ได้เห็นตถาคต ทั้งไม่ได้เห็นสาวกของตถาคต แต่ตรีกตาม ตรองตาม ฟังตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา...จิตของเธอจึงหลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ...ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีจิตหลุดพ้นแล้วจาก โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ แต่จิตของเธอไม่น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลส แต่เธอตรีกตาม ตรองตาม ฟังตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้

^{๒๕} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๐/๓๙๗.

^{๒๖} ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๔๔๔/๑๗๒.

สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา...จิตของเธอจึงโน้มไปในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลสอันยอดเยี่ยม
นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๖ ในการพิจารณา เนื้อความตามกาล”^{๒๗}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่พระผู้มีพระภาคตรัสการฟังธรรมตามกาล ผู้ฟังได้อานิสงส์ ๖ ประการนั้น ผู้ฟังใช้โสตะในการฟัง เหตุนั้น ในที่เฉพาะตรงนี้ เป็นการพิจารณาทางโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตะ

๔.๒.๓ การพิจารณาขานินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๓

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งสังวรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “กลืนที่พึงรู้แจ้งทางจุมุกที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เซยชม ไม่ยึดติดกลืนนั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็นการไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๒๘}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ได้กลืนทางจุมุก ไม่เสื่อมจากกุศลธรรม ย่อมทำให้กุศลที่ยังไม่มีเกิดมีขึ้น และที่มีอยู่แล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป การพิจารณานี้ อาศัยขานะ หรือจุมุก เกิดเป็นปัญญาในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญา และการพิจารณานี้ เป็นการพิจารณาขานินทรีย์

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งปริหายธรรมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะตมกลืนทางจุมุก ถ้าภิกษุไม่ทำให้กิเลสเหล่านั้นอาศัยอยู่ ละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็นการไม่เสื่อมจากกุศลธรรม นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๒๙}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การไม่เสื่อมจากกุศลธรรมนั้น เพราะละบรรเทา ทำให้กิเลสสิ้นไปโดยไม่มีอีก โดยอาศัยการสำรวมทางขานะ หรือจุมุกเป็นเหตุให้กิเลสหมดสิ้นไป เหตุนี้ การพิจารณานี้เรียกว่า พิจารณาทางขานินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งขานนปสาทรูป และปัญญาที่เกิดขึ้น เป็นภาวนามยปัญญา เพราะเกิดจากการเจริญโดยอาศัยขานินทรีย์

๔.๒.๔ การพิจารณาขานินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๓

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งสังวรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “รสที่พึงรู้แจ้งทางชีวหาที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่พาใจให้

^{๒๗} ตูรายละเอียดใน ส.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๖/๕๔๑-๕๔๓.

^{๒๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๘/๑๐๘-๑๐๙.

^{๒๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๖/๑๐๖.

กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดรสนั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็นความไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๓๐}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ได้รับสทงลินแล้ว ไม่เสื่อมจากกุศลธรรม ย่อมทำให้กุศลที่ยังไม่มีเกิดขึ้น และที่มีอยู่แล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป การพิจารณานี้ อาศัยชีวหา หรือลีนเกิดเป็นปัญญาในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญา อันเป็นภาวนาที่เกิดจากการเจริญ และการพิจารณานี้ เป็นการพิจารณาชีวหินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งชีวหาปสาทรูป

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งปริหายธรรมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะลึมรสทางชีวหา ถ้าภิกษุไม่ให้อากิเลสอันอาศัยอยู่ ละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็นความไม่เสื่อมจากกุศลธรรม นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๓๑}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การไม่เสื่อมจากกุศลธรรมนั้น เพราะละบรรเทา ทำให้กิเลสสิ้นไปโดยไม่มีอีก โดยอาศัยการสำรวมทางชีวหา หรือลีนเป็นเหตุให้กิเลสหมดสิ้นไป เหตุนี้ การพิจารณานี้เรียกว่า พิจารณาทางชีวหินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งชีวหาปสาทรูป และปัญญาที่เกิดขึ้น เป็นภาวนามยปัญญา เพราะเกิดจากการเจริญโดยอาศัยชีวหินทรีย์

๔.๒.๕ การพิจารณากายินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๓

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งสังวรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โณฏฐัพพารมณฺ์ที่พึงรู้แจ้งทางกายที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่พอใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดโณฏฐัพพารมณฺ์นั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็นความไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๓๒}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ได้โณฏฐัพพารมณฺ์ หรือสิ่งที่มากระทบทางกาย ไม่เสื่อมจากกุศลธรรม ย่อมทำให้กุศลที่ยังไม่มีเกิดขึ้น และที่มีอยู่แล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป การพิจารณานี้ อาศัยกายปสาทรูป เกิดเป็นปัญญาในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญา และการพิจารณานี้ เป็นการพิจารณากายินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป

^{๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๘/๑๐๙.

^{๓๑} ตูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๖/๑๐๖.

^{๓๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๘/๑๐๙.

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งปริหายธรรมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะถูกต้องโผฏฐัพพารมณฺ์ทางกาย ถ้าภิกษุไม่ทำให้กิเลสนั้นอาศัยอยู่ ละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ข้อนั้นภิกษุพึงทราบว่าเป็นเราไม่เสื่อมจากกุศลธรรม นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความไม่เสื่อม”^{๓๓}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การไม่เสื่อมจากกุศลธรรมนั้น เพราะละบรรเทา ทำให้กิเลสสิ้นไปโดยไม่มีอีก โดยอาศัยกาย เป็นเหตุให้กิเลสหมดสิ้นไป เหตุนั้น การพิจารณานี้เรียกว่า พิจารณาทางกายอินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป และปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นภาวนามยปัญญา เพราะเกิดจากการเจริญโดยอาศัยกายอินทรีย์

เมื่อได้รับสัมผัสทางกาย ก็ถือโดยนิमित ว่าสัมผัสนี้ อ่อน แข็ง นุ่มนวล เป็นต้น ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะว่า เป็นสัมผัสของหญิงของชาย เป็นต้น กำหนดเพียงว่า กระทบสัมผัสเท่านั้น ไม่ซาบซ่านเพราะพอใจ หรือเร่าร้อนเพราะไม่พอใจ นี้ชื่อว่าขณะสัมผัสทางกายซึ่งเรียกว่า โผฏฐัพพะ^{๓๔}

จากเนื้อความนี้ ในการพิจารณานี้ เป็นการพิจารณากายอินทรีย์ ปัญญาที่ทราบว่ามีเพียงสัมผัสเกิดขึ้นเป็นตามปกติ ไม่ตกไปในกุศล และอกุศลนั้นนั้น เกิดเป็นภาวนามยปัญญา ได้แก่ ปัญญาเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา

กายวิญญาณจิตเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่เราไม่สังเกตเห็นเอง เพราะจิตของคนเรามักใส่ใจอยู่กับอารมณ์อื่น ถ้าหันมาสนใจที่ร่างกายก็ย่อมได้รับรู้การสัมผัสบริเวณส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย เช่น เท้าที่สัมผัสพื้นห้อง หรือผิวหนังที่สัมผัสกับเสื้อผ้า เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติระลึกสัมผัสทางกายนี้อยู่จึงได้รู้ว่า กายสัมผัสไม่ได้เกิดขึ้นเอง และไม่ได้มีผู้ใดสร้างขึ้น หากแต่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฏฐัพพารมณฺ์ และกายประสาทที่ไม่บกพร่อง^{๓๕}

^{๓๓} ส.สพ. (ไทย ๑๘/๙๖/๑๐๖.

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๗.

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), พระคันธसारากังค์ แปล, ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิญญาณสงสาร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๕.

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาทางกายถึงสัมผัสที่เกิดขึ้น เห็นแจ้งในสัมผัส นั้นว่า ไม่ได้เกิดเองโดยผลการ แต่ว่าเกิดได้ด้วยสิ่งที่เป็นที่กระทบ มากระทบกาย และปัญญาที่รู้ นั้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญภาวนา นี้จึงเรียกว่า ภาวนามยปัญญา

๔.๒.๖ การพิจารณามนินทรีย์ให้เกิดปัญญา ๓

ในพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑ กล่าวไว้ว่า พระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นอุปติสส-ปริพาชก ได้พบพระอัสสชีกำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ จึงติดตามไปข้างหลังๆ ได้โอกาส ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิวา

“ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัส
เหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับ
แห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัส อย่างนี้”^{๓๖}

อุปติสสปริพาชกฟังเพียง ๒ บทเท่านั้น ก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล อันถึงพร้อมด้วย นัยพັນหนึ่ง พระอัสสชิเถระได้แสดงธรรม ๒ บทนอกนี้ ให้จบลงในเวลาเขาเป็นพระโสดาบัน

จากข้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่อุปติสสปริพาชก บรรลุธรรมตั้งอยู่ใน โสดาปัตติผล ดำรงตนเป็นพระโสดาบัน อริยบุคคลขั้นแรกในพระพุทธศาสนานั้น นี้เป็นการใช้ มนินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่แห่งใจ เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า มนินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ และการเกิดเป็นนี้ จัดเป็นภาวนามยปัญญา

ในพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้ว่า

“นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดูร
ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลออกอยู่ข้างบน
ไหลออกอยู่ข้างล่าง ที่พาลชนปรารถนากันนัก
สรณะของเธอนี้ ฉันทใด สรณะของหญิงนั้น ก็ฉันทนั้น”^{๓๗}

พระผู้มีพระภาค ทรงปรารถพระนางนันทาภิกษุณี ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ พระนาง นันทาทรงส่งญาณไปตามกระแสเทศนา ก็บรรลุโสดาบัน

จากข้อความพระคาถานี้ ผู้วิจัยพบว่า พระนางนันทา ฟังเทศนาอยู่ทรงส่งญาณไป ตามกระแสธรรม บรรลุเป็นโสดาปัตติผล ดำรงตนเป็นพระโสดาบัน คำว่า ส่งญาณ ได้แก่

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, คณะกรรมการ แผนกตำรา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๔.

^{๓๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย ธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, คณะกรรมการแผนกตำรา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๔-๑๖๖.

ปัญญาใคร่ครวญตามธรรม จัดเป็นจินตามยปัญญา ได้แก่ ปัญญาเกิดจากการคิด และเป็น
ภวานามยปัญญา ได้แก่ ปัญญาเกิดการเจริญภาวนา หรือการพิจารณานี้เกิดจากใจ เหตุนั้น จึง
ชื่อว่า มนินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา พระสุภากัมมารชิตาเถรี ได้ภาซิตพระ
คาถาทิ้งหลายเหล่านี้ว่า

“เพราะเมื่อก่อน เรายังสาวนุ่งผ้าสะอาด

ได้ฟังธรรมแล้ว เรานั้นไม่ประมาท จึงได้ตรัสรู้ธรรม”^{๓๘}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า จากการได้ฟังธรรมตั้งแต่เบื้องต้นในคราวเป็นสาว มี
ปัญญาเข้าใจเหตุผลของธรรมนั้น ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท ได้ตรัสรู้ธรรมในกาลต่อมา ในที่นี้
เป็นการใช้ใจเป็นใหญ่ เหตุนั้น การใช้ใจเป็นใหญ่นี้ จัดเป็นมนินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่ง
ใจ และการเกิดปัญญานี้จัดเป็นภวานามยปัญญา

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา พระนทีกัสสปเถระ ได้กล่าวพระคาถา
๕ พระคาถานี้ว่า

“พระพุทเจ้าได้เสด็จมาสู่มแม่น้ำเนรัญชรา

เพื่อเป็นประโยชน์แก่เราผู้ได้ฟังธรรม ละมิจฉาภิภูฐิได้...

ความลุ่มหลงทั้งปวง เราละได้แล้ว ภาวตัณหาเราทำลายได้แล้ว

การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก”^{๓๙}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ฟังเข้าใจได้ตรงตรง พิจารณาตามธรรมจึงละมิจฉาภิภูฐิ
ได้ เป็นจินตามยปัญญา ในที่สุดละความลุ่มหลง ทำลายภาวตัณหาได้สิ้นการเวียนว่ายตายเกิด
ไม่มีการเกิดอีก เป็นภวานามยปัญญา เหตุนั้น การพิจารณาทางใจนี้ เป็นการพิจารณามนินทรีย์

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย แห่งชาดก พระเจ้าสุตโสมโปธิสัตว์ตรัสว่า

“นรชนทั้งหลายได้ฟังธรรมแล้ว ย่อมรู้แจ้งทั้งบุญ และบาป

ใจของหม่อนฉัน ย่อมยินดีในธรรม เพราะได้ฟังคาถาบ้าง”^{๔๐}

^{๓๘} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๐/๓๙๗.

^{๓๙} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๐/๓๙๗.

^{๔๐} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๔๔/๑๗๒.

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาไตร่ตรองตามธรรมที่ได้ฟังแล้วเกิดปัญญาขึ้นมา ปัญญาที่เกิดจากการไตร่ตรอง คือ ความคิด เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงเป็นการพิจารณามโนทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน พระปุฬินฎปิยเถระ ได้กล่าวพระคาถานี้ว่า

“มารดาบิดาของข้าพเจ้าเป็นผู้มีศรัทธา นับถือพระพุทธเจ้า
ท่านทั้ง ๒ นั้น เห็นธรรมแล้ว และได้ฟังธรรมแล้ว
ประพลิตนตามคำสอน...ในวันอุโบสถท่านทั้ง ๒
นำพระสฎูปออกมาแล้ว กล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณ
ให้เวลาผ่านไปตลอด ๓ ยาม (ด้วยการปฏิบัติ)
ข้าพเจ้า ได้เห็นพระสฎูปทองเสมอ จึงระลึกถึงเจตีย์ทรายขึ้นได้
นั่งบนอาสนะเดียว ได้บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว”^{๔๑}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ฟังได้ระลึกถึงเจตีย์ทราย นั่งบนอาสนะเดียว ได้บรรลุพระอรหัตตผลนี้ โดยอาศัยใจเป็นใหญ่ เกิดปัญญาขึ้นมา จึงจัดเป็นภวานามยปัญญา เหตุนั้นการพิจารณานี้ จึงชื่อว่า พิจารณามโนทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต แห่งผักคณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนทเถระว่า “อานนท การฟังธรรมตามกาล การพิจารณาเนื้อความตามกาลมี อานิสงส์ ๖ ประการนี้...คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีจิตยังไม่หลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์...เธอได้เห็น...เพราะได้ฟังธรรมเทศนานั้น จิตของเธอจึงหลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้... เธอไม่ได้เห็นตถาคต ทั้งไม่ได้เห็นสาวกของตถาคต แต่ตรีกตาม ครอบตาม เฟ่งตามด้วยใจซึ่งธรรม ตามที่ตนได้สดับมา...จิตของเธอจึงหลุดพ้นจากโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ...ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีจิตหลุดพ้นแล้วจากโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ แต่จิตของเธอไม่น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลส แต่เธอตรีกตาม ครอบตาม เฟ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา...จิตของเธอจึงน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลสอันยอดเยี่ยมนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๖ ในการพิจารณา เนื้อความตามกาล”^{๔๒}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ฟังตรีกตาม ครอบตาม เฟ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา...จิตของผู้ฟังจึงน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลสอัน

^{๔๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๓/๘๒/๑๗๘.

^{๔๒} ส.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๖/๕๔๑-๕๔๓.

ยอดเยี่ยม เกิดปัญญาขึ้นมาในขั้นสุดท้าย จึงจัดเป็นภาวนามยปัญญา เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า พิจารณามนินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

เมื่อธรรมารมณ์เกิดกับใจ ไม่ถือเอาโดยนิमित คือ ไม่ทำความรู้สึกว่าเป็นเรื่องโศก เรื่องรัก เรื่องเพ็ดเพลิน เรื่องน่ากลัว เป็นต้น ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะว่า เกิดแต่ผู้หนึ่งผู้นี้ สิ่งนั้น สิ่งนี้ตอนนั้นดี ตอนนี้ไม่ดี อันจะทำให้เกิดความพอใจ และไม่พอใจ โดยไร้ประโยชน์ แต่จะพิจารณาให้เห็นความกลับกลอกแปรปรวนเป็นธรรมดาของเวทนาสุขทุกข์นั้นๆ อยู่เสมอ นี่เป็นการชนะธรรมารมณ์^{๔๓}

จากเนื้อความนี้ การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณาธรรมารมณ์ที่เกิดกับใจ เห็นความแปรปรวนอารมณ์ หรือสิ่งที่พิจารณานั้นอยู่เสมอ และชนะอารมณ์นั้นเป็นการพิจารณามนินทรีย์ ปัญญาที่เกิดขึ้น เป็นภาวนามยปัญญา ในปัญญา ๓

เพื่อให้มีสติมีจิตอยู่กับปัจจุบันธรรม หาพระประจำใจให้ได้ อย่าได้ห้วงลูกหลานขณะปฏิบัติธรรมเลย ถ้าเป็นพระสงฆ์ ก็ไม่ห้วงเอกลาภ ไม่ต้องห้วงวัดของท่าน ห่วงวัดของเราดีกว่า วัดกาย วัดวาจา วัดใจ เป็นห่วงห่วงเอาไว้ในใจ พระก็จะประจำใจ สิ่งทั้งหลาย สิ่งแวดล้อมก็ดีขึ้น บางรูปท่านมาบวชนาน อยู่ยาวนานไปอย่างนั้นเองแต่ไม่พบพระ จึงต้องลำบากใจ รุนวาย ฟุ้งซ่าน ตลอดรายการไม่มีความสุข คิดอะไรไม่ออก พระท่านเข้าประจำใจเมื่อใด ก็คิดออกเมื่อนั้น ทำอย่างไรจะเอาพระเข้าประจำใจ ก็ต้องกำหนด คิดหนอ คิดหนอ คิดหนอ ความคิด เป็นสมาธิหนอ เป็นปัญญารั้งจิตเข้าไว้ พระเข้าใจได้เมื่อใด เมื่อนั้นปัญญาก็เกิด ความคิดที่ไม่ดีมันก็หายไป ความคิดที่ดี ที่ใหม่ก็เข้ามาแทนที่ ก็เกิดหนทางทำให้เราเดินทางถูกต้อง^{๔๔} .

จากข้อมูลนี้ ในการพิจารณากำหนด คิดหนอๆ พยายามกำหนดใจตนจนเกิดความสงบแห่งจิตนั้น และสงบระงับความคิดที่คิดนั้น ได้ทราบตามความเป็นจริงนี้ เป็นการพิจารณามนินทรีย์ เกิดปัญญาหนึ่งในปัญญา ๓ ในที่นี้ ได้แก่ ภาวนามยปัญญา

สรุป การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓ นั้น การได้สติ การได้ไตร่ตรองธรรมที่ได้ฟังแล้วด้วยจิต และการได้เจริญภาวนาทำให้เกิดปัญญา สามารถทำได้ตามลำดับการที่แสดงดังกล่าวนี้ แต่ต้องอาศัยหลักอินทรีย์ ๖ เหมือนกัน

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๗.

^{๔๔} หลวงพ่อจรัญ 3 ฌมโม, การเจริญสมาธิด้วยสติปัฏฐานสี่, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

๔.๓ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ปัญญา ๔ ในที่นี้ คือ ปฏิสัมภทา ๔ ได้แก่ อตถปฏิสัมภทา ความแตกฉานในอรรถ ฉัมมปฏิสัมภทา ความแตกฉานในธรรม นิรุตติปฏิสัมภทา ความแตกฉานในนิรุตติ และปฏิภาณ ปฏิสัมภทา ความแตกฉานในปฏิภาณ ปัญญา ๔ ประการนี้ เป็นภูมิของพระอริยบุคคลผู้เป็น เสดชะ ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ยังต้องศึกษามรรคผลเบื้องสูงต่อไป เริ่มตั้งแต่พระโสดาบัน เป็น เบื้องต้น มีพระอนาคามี เป็นที่สุด และเป็นภูมิของพระอริยบุคคลผู้เป็นอเสดชะ ได้แก่ พระ อริยบุคคลที่อยู่จบพรหมจรรย์สิ้นอาสวกิเลสแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา

ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔ ได้แก่ เพื่อให้เกิดปฏิสัมภทา ๔ มีอตถปฏิสัมภทา ฉัมมปฏิสัมภทา เป็นต้นนั้น มีพระสาวกผู้ตั้งอยู่ในอเสดชภูมิได้สำเร็จแล้ว มีพระ สารีบุตรเถระ พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปเถระ พระโกณฑลเถระ เป็นต้น ส่วนพระ สาวกผู้ตั้งอยู่ในเสดชภูมิได้สำเร็จแล้ว มีทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ มีพระอานนทเถระ (เมื่อครั้งยังเป็นพระโสดาบันอยู่) ธรรมิกอุบาสก นางชุชชุตตราอุบาสิกา เป็นต้น^{๔๕} เหตุนี้ จากนี้ไป ผู้วิจัย จะได้แสดงการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔ ตามสมควร

๔.๓.๑ การพิจารณาจักขุนทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งขมาเถรียาปทาน พระผู้มีพระภาค ตรัสพระคาถานี้ต่อพระขมาเถรีว่า

“ขมา เธอจงดูรูปกายที่กระสับกระส่าย ไม่สะอาด
เปื่อยเน่า (มีของเหลว) ไหลเข้า และไหลออก
ที่พวกคนเขลาพากันยินดียิ่งนัก”^{๔๖}

จากความในพระคาถานี้ พระขมาเถรีพิจารณาดูรูป ได้แก่ กาย ด้วยอำนาจที่เกิดจาก จักขุนทรีย์ เหตุนี้ จึงชื่อว่า เป็นการพิจารณาจักขุนทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งจักขุประสาท และในสมัยต่อมา พระนางขมาเถรีก็ได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภทา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งนันทาเถรียาปทาน พระผู้มีพระภาค ตรัสพระคาถานี้ ต่อพระรูปนันทาเถรีว่า

“นันทา เธอจงดูรูปกายที่กระสับกระส่าย

^{๔๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๖.

^{๔๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๔/๔๓๔-๔๓๘.

เปื่อยเน่าดังซากศพ จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นด้วยดี

มีอารมณ์เดียว ด้วยอารมณ์อันไม่งาม”^{๔๗}

จากข้อมูลนี้ พระผู้มีพระผู้มีพระภาคตรัสให้พระนางนันทาเถรี ดูรูปกายที่กระสับกระส่ายเปื่อยเน่าดังซากศพ เป็นต้น โดยอาศัยความเป็นใหญ่ในจักขุนทรีย์ เหตุนี้ การพิจารณา นี้จึงชื่อว่า การพิจารณาจักขุนทรีย์ และในสมัยต่อมา พระนันทาเถรีบรรลุพระอรหันต์ พร้อม ปฏิสัมภทา ๔ เป็นพระเถรีรูปหนึ่งในพระพุทธศาสนา

๔.๓.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งราธเถราปทาน พระราธเถระ ได้ อธิบายถึงประวัติของตนเองว่า

“การที่ข้าพเจ้ามาในสำนัก ของพระพุทธเจ้า

เป็นการมาดีแล้วโดยแท้ วิชชา ๓ ข้าพเจ้าได้บรรลุแล้วโดยลำดับ

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว

คุณพิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภทา ๔ วิโมกข์ ๘

และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๔๘}

จากข้อมูลนี้ การที่พระราธะได้มาในสำนักของพระผู้มีพระภาค ได้สดับธรรม จากนั้น ได้บรรลุวิชา ๓ และทำให้แจ้งปฏิสัมภทา ๔ เป็นต้น เหตุนี้ในการมาแล้วได้สดับธรรม ทำตาม คำสอนโดยอาศัยโสตินทรีย์ เหตุนี้ การพิจารณานี้เป็นการพิจารณาโสตินทรีย์ ได้แก่ ความเป็น ใหญ่แห่งโสตปสาทรูป

๔.๓.๓ การพิจารณาขานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค อธิบายความนี้ว่า “พระผู้มีพระ ภาคทรงสูดกลืนด้วยพระนาสิก แต่ไม่ทรงมีฉันทราคะเลย ทรงมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว”^{๔๙}

จากข้อมูลนี้ เป็นการแสดงถึงการพิจารณาอารมณ์ ที่มากระทบทางพระนาสิก ใน พระผู้มีพระภาค แล้วพระองค์ไม่ทรงยึดติดในอารมณ์นั้น เหตุนี้ การพิจารณานี้ เป็นการ

^{๔๗} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๒/๔๘๓-๔๘๔.

^{๔๘} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๒๕/๒๘๒.

^{๔๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๒/๒๒๖.

พิจารณาขานินทรีย์ และด้วยเหตุที่พระองค์เป็นพระสัพพัญญู ได้แก่ ฐัฏธรรมทั้งปวง จึงทรงเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงในปัญญา ๔ นี้

๔.๓.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งอนันตเถราปทาน พระอนนทได้ อธิบายถึงประวัติตนเองว่า

“คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘
และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว”^{๕๐}

จากข้อมูลนี้ พระอนนทบรรลुพระอรหัตตผล ดำรงตนเป็นพระอรหันต์ใน พระพุทธศาสนารูปหนึ่ง ท่านได้คุณวิเศษมี ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นต้น มาถึงขั้นนี้ได้เพราะเป็นผู้ สรรวมอินทรีย์ ๖ มาอย่างดีแล้ว^{๕๑} และในอินทรีย์เหล่านั้น ชิวหินทรีย์เป็นอันท่านพิจารณา มาแล้ว เหตุนี้ การพิจารณานี้ ชื่อว่ามีการพิจารณาชีวหินทรีย์

๔.๓.๕ การพิจารณากายินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา พระมหาโกฏิฐิตเถระ ได้อธิบายถึงพระ คาถานี้ว่า

“ภิกษุสงฆ งดเว้นจากการทำชั่ว พุดด้วยปัญญา
ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมกำจัดบาปธรรมทั้งหลายได้
เหมือนลมพัดใบไม้ให้ร่วงหล่นไป”^{๕๒}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ภิกษุสงฆ งดเว้นจากการทำชั่วนั้น เป็นการสรรรวม กายินทรีย์ ความเป็นใหญ่แห่งกาย และท่านได้สำเร็จคุณวิเศษมีปฏิสัมภิตา ๔ เป็นต้น^{๕๓} เหมือนกับพระมหาสาวกอื่นๆ ในพระพุทธศาสนา

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งกุมารกัสสปเถราปทาน พระกุมาร- กัสสปเถระ ได้อธิบายถึงประวัติของตนเองว่า

“เพราะอาศัยท่านพระมหากัสสปเถระ
ข้าพเจ้าจึงมีชื่อว่า กุมารกัสสปะ

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๖๓/๑๐๐.

^{๕๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๖๐/๕๐๘-๕๑๐.

^{๕๒} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒/๓๐๔.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๒๘/๒๖๙.

เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงว่า กาย เช่น กัจจอมปลวก”^{๕๔}

จากเนื้อหานี้ ผู้วิจัยพบว่า พระกุมารกัสสปเถระ ได้ฟังธรรมในสำนักพระผู้มีพระ
ภาคพิจารณากาย เช่น กัจจอมปลวก การพิจารณานี้ ชื่อว่า การพิจารณากายอินทรีย์ ได้แก่ ความ
เป็นใหญ่แห่งกายเป็นสำคัญ และพระเถระก็มีคุณวิเศษมีปฏิสัมภทา ๔ หรือปัญญา ๔ นี้ด้วย

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค แห่งอนัตตลักขณสูตร พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่อ
อาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ก็
เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจง
เป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”^{๕๕}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า พระอัญญาโกณฑัญญเถระ หนึ่งในจำนวนพระปัญจวัคคีย์
ได้ฟังพระสูตรนี้ แล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระพุทธศาสนา และท่านก็ได้สำเร็จคุณ
วิเศษมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นต้นด้วย^{๕๖} เหตุนั้น การพิจารณากายนี้ ชื่อว่า พิจารณากายอินทรีย์
ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป

๔.๓.๖ การพิจารณามินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๔

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต แห่งปฐมปฏิสัมภทาสูตร พระผู้มี
พระภาคได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จิตของเรา
หุดหู่ รู้ชัด จิตห่อหุ้มภายในตามความเป็นจริงว่า จิตของเราห่อหุ้มภายใน รู้ชัด จิตฟุ้งซ่านไป
ภายนอก ๓ ตามความเป็นจริงว่า จิตของเราฟุ้งซ่าน...ไม่นานนัก ก็จะทำให้แจ้งปฏิสัมภทา ๔
ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่”^{๕๗}

จากเนื้อความแห่งพระดำรัสนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ภิกษุทำให้แจ้งปฏิสัมภทา ๔ มี
อรรถปฏิสัมภทา เป็นต้นได้นั้น ภิกษุนั้น พิจารณามินทรีย์ อินทรีย์ คือใจ ได้แก่ การเอาความ
เป็นใหญ่แห่งใจ กำหนดรู้ชัดจิตหุดหู่ จิตห่อหุ้มภายใน และจิตฟุ้งซ่านตามความเป็นจริงได้ จึง
สามารถเข้าถึงปฏิสัมภทา ๔ ประการนี้ได้ นี้ คือ การพิจารณามินทรีย์

^{๕๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๗๓/๒๖๑-

^{๕๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔.

^{๕๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๑๒/๙๓.

^{๕๗} อ.สัตตก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๕๘.

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต แห่งทุติยปฏิสัมภิทาสูต พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ จึงทำให้แจ้งปฏิสัมภิทา ๔ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่...คือ ในธรรมวินัยนี้ สารีบุตรรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จิตของเรานี้หุดหู่ รู้ชัด จิตห่อแท้ภายในตามความเป็นจริงว่า จิตของเราห่อแท้ภายในรู้ชัด จิตฟุ้งซ่านไปภายนอกตามความเป็นจริงว่า จิตของเราฟุ้งซ่านไปภายนอก”^{๕๘}

ในเนื้อความพระดำรัสนี้ มีนัยเดียวกันที่ได้แสดงมาข้างต้น คือ พระสารีบุตรได้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ โดยใช้มนินทรีย์ อินทรีย์ คือ ใจ มีใจเป็นใหญ่กำหนดรู้จิตที่หุดหู่ จิตห่อแท้ และจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น ตามความเป็นจริง จึงทำให้แจ้งซึ่งปฏิสัมภิทาได้ เหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงได้แตกฉานในปฏิสัมภิทา ๔ ประการ

เรื่องพระวักกิลี ถึงแม้พระพุทธองค์ทรงประทานโอวาทว่า “โย โข วักกิลี ฌมมํ ปสสตี โส มํ ปสสตี ความว่า วักกิลี ผู้ใดแลเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นเรา” พระวักกิลีได้ถูกพระพุทธองค์ ชับไล่ น้อยใจจะไปกระโดดภูเขาตาย แต่พระพุทธองค์ทราบด้วยพระญาณแล้ว ทรงเปล่งพระรัศมีไปให้พระวักกิลีเห็น ปรากฏว่า พระวักกิลีเกิดปีติเป็นกำลัง ช่มปีติ ยกปีติขึ้นสู่วิปัสสนา ไม่ช้า ไม่นาน ท่านก็ได้สำเร็จ เป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา^{๕๙}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า พระวักกิลีได้ปีติ และยกปีติขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณามนินทรีย์ และท่านได้ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในที่นี้ด้วย

สรุป การเจริญอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔ นั้น หลักการพิจารณาก็เป็นไปตามหลักของอินทรีย์ทั้ง ๖ และปัญญา ๔ หรือปฏิสัมภิทา ๔ นั้น โดยทั้งหมดจัดเป็นขั้นโลกุตตรปัญญา เพราะเกิดมีกับพระอริยบุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน เป็นต้นไป จนถึงพระอริยบุคคล ผู้เป็นพระอรหันต์เท่านั้น

๔.๔. การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๓๙/๕๙-๖๐.

^{๕๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก K านลิตฺธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๔.

อภิญา หมายถึง ความรู้ยิ่ง เป็นความรู้ที่พิเศษเกิดจากการอบรมจิตให้เกิดความสงบจนสำเร็จ เป็นฌาน เกิดความรู้ทางอภิญาในแต่ละอย่างๆ ตามที่ผู้เจริญนี้ปฏิบัติมา และเจริญปัญญา หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในอภิญา ๖ ประการนั้น คือ อธิวิธญาณ ทิพโสตวิสุทธินญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพจักขุญาณ หรือ จตุปปาตญาณ และอาสวกขณญาณ ในการพิจารณาทางอินทรีย์นี้ นั่น ดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ การพิจารณาจักขุอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งเขมาเถรียาปทาน พระเขมาเถรีได้อธิบายถึงประวัติของตนเองว่า

“ครั้งนั้น หม่อมฉันบวชมาแล้วผ่านไป ๗ เดือน
เห็นประทีปสว่างขึ้น และดับไป จึงมีใจสังเวช
มีความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ฉลาดในปัจฉยาการ
ข้ามพ้นโอชะ ๔ แล้ว ก็ได้บรรลุอรหัตตผล”^{๖๐}

ในเนื้อความพระคาถานี้ พระเขมาเถรีได้เห็นประทีปที่สว่างขึ้น และดับไป ได้แก่ เห็นรูปด้วยตาที่เกิดขึ้น และดับไป มีใจสังเวช มีความเบื่อหน่ายในสังขาร เข้าใจเหตุผลในปัจฉยาการ ได้แก่ เหตุปัจจัยกันและกัน หลุดพ้นโอชะ ๔ แล้ว ได้บรรลุพระอรหัตตผล เหตุนี้ การพิจารณาที่ชื่อว่าพิจารณาจักขุอินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป และพระเถรีก็มีคุณวิเศษนี้ด้วย คือ อภิญา ๖

๔.๔.๒ การพิจารณาโสตอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งปฎาจารย์เถรียาปทาน พระเขมาเถรีได้อธิบายถึงประวัติของตนเองว่า

“หม่อมฉันได้ฟังพระดำรัสของพระมุนี นั้นแล้ว
ได้บรรลุโสตปฏิบัติผล บวชแล้วไม่นาน ก็ได้บรรลุอรหัตตผล”^{๖๑}

ในเนื้อความพระคาถานี้ พระปฎาจารย์เถรีได้ฟังพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค และได้บรรลุธรรมในลำดับต่อมา เหตุนี้ การพิจารณาที่ชื่อว่า พิจารณาโสตอินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งโสตปสาทรูป และพระเถรีมีคุณวิเศษได้สำเร็จอภิญา ๖ ในที่นี้ด้วย

^{๖๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๓๒/๔๓๗-๔๓๘.

^{๖๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๐๒/๔๔๙-๔๕๕.

๔.๔.๓ การพิจารณาขานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งมหาโมคคัลลานเถรอปทาน พระมหาโมคคัลลานเถระได้อธิบายถึงคาถานี้^{๖๒}

“คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘
และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๖๒}

ในเนื้อความแห่งพระคาถานี้ พระมหาโมคคัลลานเถระได้บรรลุพระอรหัตในพระพุทธศาสนา เป็นผู้หนึ่งที่ได้อภิญญา ๖ ท่านนั้นได้ผ่านการสำรวมอินทรีย์ในพระธรรมวินัยนี้^{๖๓} มาอย่างดีแล้ว ในที่นี้กล่าวหมายเอาขานินทรีย์มีหนึ่งในนั้นด้วย เหตุนี้ การพิจารณานี้ เรียกว่า การพิจารณาขานินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งฆานปสาทรูป

๔.๔.๔ การพิจารณาชีวหินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งมหากัสสปเถรอปทาน พระมหากัสสปเถระได้อธิบายถึงคาถานี้ว่า

“คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘
และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๖๔}

ในเนื้อความแห่งพระคาถานี้ พระมหากัสสปเถระได้บรรลุพระอรหัตในพระพุทธศาสนา เป็นผู้หนึ่งที่ได้อภิญญา ๖ ท่านได้ผ่านการสำรวมอินทรีย์ในพระธรรมวินัยนี้^{๖๕} ในที่นี้กล่าวหมายเอาชีวหินทรีย์มีหนึ่งในนั้น เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงเรียกว่า การพิจารณาชีวหินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งชีวหาปสาทรูป

๔.๔.๕ การพิจารณากายินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งเถรอปทาน พระสารีบุตรเถระได้อุทานว่า

“ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่อสุรจิ มีศีล
สมบูรณ์ด้วยข้อวัตร มีปกติเพ่งฌาน

^{๖๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๒/๓๙๗/๖๑.

^{๖๓} ตูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๔.

^{๖๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๒/๔๒๐/๖๔.

^{๖๕} ตูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๔.

ยินดีในฉันทกาลทุกเมื่อ

สำเร็จอภิญญาพละ ๕ ประการ”^{๖๖}

ในเนื้อความที่ยกมาแสดงนี้ ดาบสชื่อว่าสุรจุเป็นผู้มีศีล ในที่นี้ได้แก่ ศีล ๕ ประการมี ปานาติปาตาเวรมณี เป็นต้น ชื่อว่ามีอินทรีย์สังวรศีล ได้แก่ ศีล คือ การสำรวมทางอินทรีย์ โดยใช้กายอินทรีย์ในอินทรีย์ ๖ ประการนั้น เป็นใหญ่

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์มีความนี้ว่า

“เราเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ในคำสอนนั้น

ทั้งในเวลานั่ง ยืน และเดิน ถึงความ

สำเร็จอภิญญาแล้ว ได้ไปเกิดยังพรหมโลก”^{๖๗}

จากเนื้อความนี้ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ ประการในการเจริญปัญญา หรือวิปัสสนาภาวนานั้น ในการกระทำความเพียร การนั่ง ยืน เดิน ในที่นี้เป็นการใช้กายอินทรีย์ คือ มีกายเป็นใหญ่ในการกระทำ ในที่สุดได้สำเร็จอภิญญา ๖

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งลกุณฏกภัททียเถราปทาน พระลกุณฏกภัททียเถระ ได้อธิบายถึงประวัติของตนเองว่า

“การที่ข้าพเจ้ามาในสำนักของพระพุทธเจ้า

เป็นการมาดีแล้วโดยแท้

วิชา ๓ ข้าพเจ้าได้บรรลุแล้วโดยลำดับ

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว

คุณพิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภีทา ๔ วิโมกข์ ๘

และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๖๘}

ในเนื้อความพระคาถานี้ การที่ท่านประพุดติดตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นการทำความเพียรทางกายด้วยจึงบรรลุธรรม เหตุฉะนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า พิจารณาอินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป

๔.๔.๖ การพิจารณามินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๖

^{๖๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗๔/๓๑.

^{๖๗} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๔/๕๙๙.

^{๖๘} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๒/๒๙๓.

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แห่งเถราปทาน พระสารีบุตรเถระได้อุทานว่า

“ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่อสุริจ มีศีล
สมบูรณ์ด้วยข้อวัตร มีปกติเพ่งฌาน
ยินดีในฌานในกาลทุกเมื่อ
สำเร็จอภิญญาพละ ๕ ประการ”^{๖๙}

ในเนื้อความที่ยกมาแสดงนี้ ดาบสชื่อว่าสุริจเป็นผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยข้อวัตรปฏิบัติ เป็นอย่างดี พร้อมทั้งมีปกติเพ่งฌาน จนสำเร็จอภิญญา ๖ ตรงนี้ เป็นการพิจารณาทางมโนทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจในการพิจารณา

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ อธิบายความนี้ว่า

“เราเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ในคำสอนนั้น
ทั้งในเวลานั่ง ยืน และเดิน ถึงความ
สำเร็จอภิญญาแล้ว ได้ไปเกิดยังพรหมโลก”^{๗๐}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ทำความไม่ประมาท ได้ประพฤติตามคำสอนแล้ว ทั้ง ทางกาย และทางจิต แต่ในที่นี้หมายถึงเอาจิตเป็นสำคัญ เป็นใหญ่ในธรรมทั้งปวง เหตุนี้ การ พิจารณานี้ จึงเป็นการพิจารณามโนทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

สรุป ปัญญา ๖ หรืออภิญญา ๖ นี้เกิดมีกับพระอริยบุคคลเท่านั้น คือ หมายถึงทั้ง ๖ ประการ ตั้งแต่พระโสดาบัน ผู้ยังจะต้องละกิเลสที่ยังละไม่ได้ จนถึงพระอรหันต์ ผู้สิ้นอาสวกิเลส อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป อภิญญา ๕ เบื้องต้น เป็นชั้นโลกีย์ปัญญา และที่เหลือข้อสุดท้ายข้อที่ ๖ เป็นโลกุตตรปัญญา

๔.๕ การพิจารณาอินทริย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

วิปัสสนาญาณ ๑๖ หรือปัญญา ๑๖ ความหมาย และที่มาของวิปัสสนาญาณ ๑๖ ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์วิสุทธิมรรค อย่างครบถ้วน เพียงแต่ว่า บางญาณ หรือบางปัญญาถูกจัดรวมเข้า เป็นหมวดหมู่เดียวกัน โดยที่บางญาณใช้ชื่อแตกต่างกันบ้าง แต่เมื่อ พุดถึงหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว ปัญญานี้เป็นที่รู้จักกันโดยมากของพระโยคาวจร หรือโยคีผู้ เจริญวิปัสสนาอย่างกว้างขวางทีเดียว

^{๖๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗๔/๓๑.

^{๗๐} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๔/๕๙๙.

วิปัสสนาญาณ ๑๖ หรือปัญญา ๑๖ นี้ เกิดมีได้กับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น ตามสมควรแก่อุปนิสัยของแต่ละบุคคลที่ได้สั่งสมบุญญาธิการมาแต่ในอดีต บุญนั้นกระตุ้นเตือนบุคคลนั้นให้เกิดความอดุทธาหะ และให้เกิดความชวนชวายเป็นไปในชาติปัจจุบันเป็นอย่างดี แล้วได้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเกิดปัญญาในแต่ละขั้นๆ ของปัญญานี้ กระทั่งในที่สุดก็จะประสบความสำเร็จสูงสุดแห่งปัญญาในเบื้องต้น อันจะสามารถตัดสัพพกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง

ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่ประสบผลสำเร็จแห่งปัญญานี้ได้นั้น โดยหลักการเจริญแล้ว ผู้เจริญต้องผ่านการพิจารณาอินทรีย์ ๖ มาตั้งแต่ต้น ในท่ามกลาง หรือในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา จนถึงในที่สุดก็ไม่ละวางการพิจารณาทางอินทรีย์ ๖ ได้เลย ก็การพิจารณานี้ นั้น อาจจะไม่ต้องตรงต่อเนื้อหาต่อการเจริญปัญญา ๑๖ โดยตรงทีเดียว แต่ก็เป็นการนับเนื่องกันมาแล้วแต่เบื้องต้น และสามารถสังเคราะห์เข้าหากันได้ ซึ่งผู้วิจัยจะนำมาแสดงไว้ในที่นี้เป็นลำดับไปตามที่เห็นสมควร

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค แห่งมหาวรรค อธิบายไว้ว่า “ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อ ธรรมฐิติญาณ”^{๗๑} เป็นอาทิ ก็คำว่าธรรมฐิติญาณนี้ แบ่งเป็น ๒ ญาณ ในญาณ ๑๖ หรือเรียกว่า โสฬสญาณ คือ แบ่งเป็น นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัย-ปริคคทญาณ”^{๗๒} (คือ ญาณที่ ๑ และญาณที่ ๒ ของญาณ ๑๖) นามรูปปริจเฉทญาณ ได้แก่ ญาณกำหนดนามรูป โดยแยกได้ว่าอะไร เป็นนาม อะไรเป็นรูป และปัจจัยปริคคทญาณ ได้แก่ ญาณกำหนดรู้ปัจจัย ให้เกิดนามรูป

๔.๕.๑ การพิจารณาจักขุอินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว จึงเกิดความพอใจ ความไม่พอใจ... ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความพอใจ...ความพอใจ เป็นต้นนี้นั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความพอใจ ความไม่พอใจ ความชอบใจ และความไม่ชอบใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๗๓}

^{๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑.

^{๗๒} ตูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๓/๙๔/๓๗.

^{๗๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๔/๕๐๕.

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า เป็นการกำหนดจักขุนทรีย์ อินทรีย์ คือ จักขุประสาท เป็นการกำหนดรูปร่าง เห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้ และรู้จักอารมณ์ที่เกิดขึ้น ได้แก่ นาม และดับไปในที่สุด เกิดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณขึ้นมา ได้แก่ ปัญญาฐานาม รูป ในญาณ ๑๖ หรือปัญญา ๑๖

๔.๕.๒ การพิจารณาโสตินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरินิชาสก์ แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ อีกประการหนึ่ง ภิกษุได้ยินเสียงทางหูแล้ว จึงเกิดความพอใจ เกิดความไม่พอใจ...ภิกษุนั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความพอใจ...ความพอใจ เป็นต้นนี้นั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความพอใจ ความไม่พอใจ ความพอใจ และความไม่พอใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๗๔}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การได้ยินเสียงนั้น เป็นการกำหนดรูปร่าง รู้อารมณ์ว่ามันเกิดขึ้นแล้วมันดับไป เป็นนาม โดยรู้ว่ามันดับไปแล้ว เกิดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณขึ้นมา การพิจารณาอย่างนี้ เป็นการพิจารณาโสตินทรีย์ จึงเกิดปัญญาตามมา

๔.๕.๓ การพิจารณาขานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरินิชาสก์ แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อีกประการหนึ่ง ภิกษุดมกลิ่นทางจมูกแล้วจึงเกิดความพอใจ เกิดความไม่พอใจ และเกิดทั้งความพอใจทั้งความไม่พอใจ...ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความพอใจ...ความพอใจ เป็นต้นนี้นั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความพอใจ ความไม่พอใจ ความพอใจ และความไม่พอใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๗๕}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การดมกลิ่น รู้ชัดตามความเป็นจริง เป็นการรูปร่าง ว่ากลิ่นเกิดขึ้น หรือดับไปแล้ว นี่เป็นการรู้นาม เกิดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ นี้ คือ การพิจารณาขานินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งขานปสาทรูป

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แห่งอุทฺทยัพพญาณิทเทศ อธิบายไว้ว่า “รูปที่เกิด แล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น

^{๗๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๕/๕๐๕.

^{๗๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๖/๕๐๖.

ลักษณะความแปรผันไปแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นนี้ ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ”^{๗๖}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การได้กลิ่นอันนับว่าเป็นรูป กำหนดพิจารณาตามลักษณะแห่งปัญญานี้ เห็นลักษณะความเกิด ลักษณะความแปรผันแห่งกลิ่น คือ รูปนี้ ชื่อว่า ความเสื่อมไป นี้เป็นอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ และการพิจารณานี้โดยเป็นฆานินทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งฆานปสาทรูป

ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ตมกลิ่นทางจมูกแล้ว จึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจ และความไม่ชอบใจ เพราะความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจ และความไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้วนั้น ภิกษุนั้น จึงอึดอัดเบื่อหน่าย รังเกียจ...อาหนนฺท์ พระเสขะผู้กำลังปฏิบัติ เป็นอย่างนี้แล”^{๗๗}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่พระเสขะผู้กำลังศึกษาเพื่อมรรคผลที่ยังไม่ได้บรรลุ ท่านก็เจริญอินทริย์ ๖ อย่างดีเยี่ยม ในที่นี้เป็นการพิจารณาทางฆานินทริย์ เพื่อให้เกิดปัญญาหรือในมรรคผลต่อไป เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงเรียกว่า การพิจารณาฆานินทริย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในฆานปสาทรูป

๔.๕.๔ การพิจารณาชีวหินทริย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อีกประการหนึ่ง ภิกษุลิ้มรสทางลิ้นแล้วจึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจ และความไม่ชอบใจ...ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความชอบใจ...ความชอบใจ เป็นต้นนี้นั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งทีละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจ และความไม่ชอบใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๗๘}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การกำหนดพิจารณากลิ่นที่เกิดขึ้นรู้ชัด ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการกำหนดรูปรูป ทราบชัดแล้วว่า รูป และอารมณ์ที่เกิดขึ้นมีดับไปในที่สุด จึงเป็นนามเป็นการรู้นาม รูปในที่นี้ เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า การพิจารณาชีวหินทริย์

^{๗๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๗๗} ตูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๖๐/๕๐๘.

^{๗๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๗/๕๐๖.

ทุกคนจะคุ้นเคยกับกลิ่นทั้งดีและไม่ดี เช่น กลิ่นหอมของดอกไม้ หรือกลิ่นเหม็นของสิ่งบูดเน่า คนทั่วไปจะเชื่อว่าตนเองเป็นผู้ได้กลิ่น แต่ผู้ปฏิบัติธรรมทราบดีว่า การได้กลิ่นเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดจากการประชุมกันของจุมูก กลิ่น และขานวิญญาณ และย่อมจะรู้ว่าสภาวะธรรมทั้งปวงเป็นสิ่งแปรปรวนอยู่เสมอ ไม่คงทนถาวร^{๕๒}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า เป็นการพิจารณาขานินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในขานปสาทให้เกิดปัญญาที่เป็นเหตุให้รู้จักเหตุปัจจัยกันและกัน ได้แก่ ปัจจัยปริคคหญาณ เพราะเห็นสภาวะธรรมที่เกิดจากการประชุมกันของจุมูก กลิ่น และขานวิญญาณ และเห็นความแปรปรวนอยู่เสมอ

๔.๕.๕ การพิจารณาขานินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरินิชาสก์ แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อีกประการหนึ่ง ภิกษุถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายแล้ว จึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจ และความไม่ชอบใจ...ภิกษุนั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความชอบใจ...ความชอบใจ เป็นต้นนี้นั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจ และความไม่ชอบใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๕๓}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การรับสัมผัส หรือถูกกระทบทางกาย ทราบชัดว่า ถูกกระทบ พอใจ หรือไม่พอใจเป็นต้น รู้ชัดตามความเป็นจริงสิ่งที่เกิดขึ้นทางกาย เป็นการรู้รูปทราบชัดตามความเป็นจริงว่าอารมณ์นั้นๆ ดับไปแล้ว เป็นการรู้นาม เกิดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นาม และรูป เหตุนี้ การพิจารณานี้ ชื่อว่า พิจารณาขานินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกาย

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส อธิบายไว้ว่า “ชื่อว่า ญาณ ๘ เหล่านี้ คือ อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณคํานึงเห็นทั้งความเกิด และความดับ ๑ ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณคํานึงเห็นความดับ ๑ ภยตูปุฏฺฐานญาณ ญาณคํานึงเห็นสังขารเป็นของน่ากลัว ๑ อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณคํานึงเห็นโทษ ๑ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณคํานึงถึงด้วยความเบื่อหน่าย ๑ มุญฺจิตุกัมยตาญาณ ญาณคํานึงด้วยความใคร่จะพ้นไปเสีย ๑ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณคํานึงด้วยพิจารณาหาทาง ๑ สังขารุเปกขาญาณ ญาณคํานึงด้วยความวางเฉยใน

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, ปฏิจจสมุปาบท เหตุผลแห่งวิญญูสงสาร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๑.

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๘/๕๐๗.

สังขาร ๑ คำว่า สัจจานุโลมิกญาณที่ ๙ นี้เป็นชื่อของ อนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น ผู้ประสงค์จะให้วิปัสสนาญาณ นั้นสมบูรณ์ ควรทำความเพียรในญาณเหล่านั้น ตั้งแต่อุทกัพพญาณ อันพ้นจากอุปกิเลสแล้ว เป็นต้นไป เพราะเมื่อเห็นความเกิดดับ อนิจจลักษณะย่อมปรากฏตามความเป็นจริง เมื่อเห็นความบีบคั้นของความคิดขึ้น และความเสื่อมไป ทุกขลักษณะย่อมปรากฏตามความเป็นจริง และเมื่อเห็นอยู่ว่า ทุกข์เท่านั้นย่อมเกิด ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ และทุกข์เท่านั้นดับไป อนัตตลักษณะย่อมปรากฏตามความเป็นจริง”^{๘๔}

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า การกำหนดพิจารณารูป ในที่นี้ประสงค์เอาการกำหนดกายตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในข้อที่ว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา กำหนดพิจารณากาย เห็นกายโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ชื่อว่า เกิดปัญญาในญาณ ๘ และญาณที่ ๙ ได้แก่ อนุโลมิกญาณตามลำดับ เหตุนี้ การพิจารณานี้ จึงเป็นการพิจารณากายินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งกายปสาทรูป

๔.๕.๖ การพิจารณามินทรีย์เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖

ในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ แห่งอินทริยภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ อีกประการหนึ่ง ภิกษุรู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว จึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจ และความไม่ชอบใจ...ภิกษุนั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า เราเกิดความชอบใจ...ความชอบใจ เป็นต้นนั้นนั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจ และความไม่ชอบใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น จึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่”^{๘๕}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางใจ รู้ชัดตามความเป็นจริง ถึงอารมณ์ธรรมที่เกิดขึ้น และดับไป นี้เป็นการรู้นามอย่างเดียว ส่วนที่เป็นนามรูป-ปริจเฉทญาณ เหตุนี้ การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณามินทรีย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค แห่งปัจฉยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมีนาม รูป”^{๘๖}

จากเนื้อความแห่งพระดำรัสนี้ ผู้วิจัยพบว่า การกำหนดพิจารณาของผู้เจริญวิปัสสนากาวนา เข้าใจเหตุปัจจัยการเกิด และการดับตรงนี้ได้ เพียงกำหนดรู้ตามหลักความเป็นจริงอยู่

^{๘๔} ชุ.จ.อ. (ไทย) ๖/๘๒๑/๖๔๙-๖๕๐.

^{๘๕} ตุรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๙/๕๐๗.

^{๘๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔.

ปัญญาที่ชื่อว่า ปัจจัยปริศนญาณ ญาณกำหนดพิจารณาเหตุปัจจัยเกิดแห่งนาม รูป เป็นปัญญา
ชั้นที่ ๒ ของปัญญา ๑๖ เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า เป็นการพิจารณามนินทรีย์ ได้แก่
ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายไว้ว่า “พระโยคาวจร
กำหนดรู้รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน...โดยความไม่เที่ยง...โดยความเป็นทุกข์
...โดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง”^{๘๗}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณารูปทุกอย่างที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน
เห็นความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพียงการรู้ตามเป็นจริงอย่างนี้ ปัญญาที่
เป็นสัมมสนญาณ เกิดขึ้น เหตุนั้น การพิจารณานี้ จึงชื่อว่า เป็นการพิจารณามนินทรีย์ ได้แก่
ความเป็นใหญ่แห่งใจ

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายไว้ว่า “ปัญญาในการออก
และหลีกไปจากนิमितภายนอก ชื่อว่า โคตรภูญาณ ได้แก่ ญาณครอบโคตร”^{๘๘} “ปัญญาในการ
ออก และหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้น และจากนิमितภายนอก ชื่อว่า มัคคญาณ ได้แก่ ญาณใน
อริยมรรค”^{๘๙} “ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่า ผลญาณ ได้แก่ ญาณในอริยมรรค”^{๙๐}
“ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ ได้แก่ ญาณในการ
พิจารณาทบทวน”^{๙๑}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การพิจารณาในการออก และหลีกออกจากกิเลสชั้น และ
จากนิमितภายนอก เป็นการพิจารณาไม่ยึดติดในสิ่งที่เป็นทั้งรูป ทั้งนาม และไม่ยึดเครื่องหมายใดๆ
และปัญญาที่หยุดความพยายาม พร้อมทั้งญาณในการพิจารณาทบทวนก็ไม่ยึดติดในรูป นาม
เช่นกัน เพราะความที่ใจในการพิจารณานั้นยึดนิพพานเป็นอารมณ์ และสามารถเข้าถึงความเป็น
พระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามี พระอริยบุคคลชั้นอนาคามี และพระ
อริยบุคคลชั้นอรหันต์ได้ในที่สุด เหตุนั้น การพิจารณานี้ เป็นการพิจารณามนินทรีย์

การกำหนดทางทวาร ๖ นั้น ขณะจมูกได้กลิ่นตั้งสติกำหนดรู้อาการว่า...ในขณะที่
พิจารณาอยู่นั้นหากสมาธิโยคีคนใดมีมากวิปัสสนาญาณแก่กล้า มีกำลังมากอาการของจิตจะดับ

^{๘๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔.

^{๘๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒.

^{๘๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๒.

^{๙๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๒.

^{๙๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๒.

ในขณะที่กำลังกำหนดอยู่นั้นด้วยอำนาจปัญญาเห็นประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์^{๙๒} นี้ คือ การพิจารณาฆานินทรีย์ ในนามรูปปริเฉทญาณ เพราะวากลีนเป็นทั้งนาม และรูป ผู้กำหนดเห็นลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ความรู้อันเป็นเหตุให้วางเฉยในสังขารทั้งปวง ญาณนี้อาศัยการพิจารณาเห็นความว่างแห่งสังขารทั้งหลายว่า ว่างจากแก่นสาร ว่างจากความเป็นสัตว์เป็นบุคคล ว่างจากสภาวะ คือ ความเที่ยงแท้ถาวร ว่างจากความสุข เพราะเต็มไปด้วยทุกข์ ว่างจากความงดงามเพราะดูแล้วล้วนแต่น่าระอา^{๙๓} เหตุนั้น ในการพิจารณา นี้ เป็นการพิจารณามนินทรีย์ จนเกิดสังขารูปกษญาณ ได้แก่ ปัญญาที่วางเฉยต่อสังขาร

การใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติกำหนดไว้ หรือธรรมที่สติระลึกรวมมานำเสนอนั้น ตามสภาวะ เช่น ไตร่ตรองให้เข้าใจความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจตราเลือกเฟ้นเอาธรรม หรือสิ่งที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือสิ่งที่ใช้ได้เหมาะสมที่สุดในกรณีนั้นๆ หรือมองเห็นอาการสิ่งที่พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เข้าใจตามสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ตลอดจนปัญญาที่มองเห็นอริยสัจ^{๙๔}

จากเนื้อความนี้ ผู้วิจัยพบว่า การใช้ปัญญาสอบสวนสิ่งที่สติกำหนดรู้ จับสาระสิ่งที่พิจารณามองเห็นตามอาการสิ่งนั้นว่า มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป หรือตามกฎไตรลักษณ์ จนในที่สุดมีปัญญามองเห็นอริยสัจในเวลาต่อมา นี้เป็นการ พิจารณามนินทรีย์ เกิดปัญญาในขั้นนี้

การพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง ความเป็นผู้มีจิตอันโน้มน้อมไปเพื่อตั้งฉันทวิจยสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยิน นัง เป็นต้น ชื่อว่าความโน้มจิตไปในฉันทวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็ฉันทวิจยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรรถัตตมรรค^{๙๕}

^{๙๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **วิปัสสนาภาวนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒๑.

^{๙๓} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๐๒), หน้า ๑๑๗.

^{๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ประยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท-สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๘๐.

^{๙๕} พระอาจารย์บุญหนา อโศโก, **พระไตรปิฎก ฉบับทางพันทุกซ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ศิลป์สยามบรรณภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔๑.

จากข้อมูลนี้ ผู้วิจัยพบว่า ความโน้มจติไปในธรรม และรู้ชัดว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นตามอาการที่เห็นนั้น พร้อมทั้งเกิดความบริบูรณ์ด้วยอหัตตมรรค เมื่ออหัตตมรรคเกิด ก็ชื่อว่า อหัตตมรรคญาณเกิดขึ้น และอหัตตผลญาณเกิดขึ้นในลำดับติดต่อกัน นี้ คือ การพิจารณามนินทรีย์ เกิดปัญญาในระดับสิ้นอาสวกิเลสในที่สุด

เพราะเหตุนั้น การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖ ได้แก่ ญาณ ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นเบื้องต้น มีปัจจเวกขณญาณเป็นที่สุด การพิจารณาอินทรีย์ในนาม รูป ปริจเฉทญาณจนถึงอนุโลมิกญาณ นับเข้าในการพิจารณาในนาม และรูป ได้แก่ มีทั้งนาม ทั้งรูป เป็นอารมณ์ และการพิจารณาตั้งแต่โคตรภูญาณ จนถึงปัจจเวกขณญาณ นับเข้าในการพิจารณาในนิพพาน ได้แก่ มีนิพพาน เป็นอารมณ์

สรุป การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในบทนี้ การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒ ได้แก่ โลภียปัญญา และโลกุตตรปัญญานี้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องผ่านกระบวนการกำหนดอินทรีย์แต่ละๆ อย่าง จนเข้าถึงปัญญานี้ได้ ต้องสำรวมระมัดระวังอย่างดีที่สุดทีเดียว โลภียปัญญาคงจัด เป็นโลภียปัญญา ส่วนโลกุตตรปัญญาก็คงจัด เป็นชั้นโลกุตตรปัญญา ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓ นั้น การได้สดับ การได้ไตร่ตรองธรรมที่ได้ฟังแล้วด้วยจิต และการได้เจริญภาวนา ก็ผ่านกระบวนการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เช่นกัน จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา บางส่วนที่เป็นสมถปัญญา จัดเป็นโลภียปัญญา ส่วนภาวนามยปัญญาในส่วนที่เป็นภาวนาปัญญาโดยตรงจัดเป็นโลกุตตรปัญญา ในการเจริญอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔ นั้น หลักการพิจารณา ก็เป็นไปตามหลักของอินทรีย์ทั้ง ๖ โดยทั้งหมดจัด เป็นชั้นโลกุตตรปัญญา เพราะเกิดมีกับพระอริยบุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน เป็นต้นไป จนถึงพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์เท่านั้น ในปัญญา ๖ หรืออภิญา ๖ นี้เกิดมีกับพระอริยบุคคลเท่านั้น คือ หมายเอาทั้ง ๖ ประการ ตั้งแต่พระโสดาบัน ผู้ยังจะต้องละกิเลสที่ยังละไม่ได้ จนถึงพระอรหันต์ ผู้สิ้นอาสวกิเลส อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป อภิญา ๕ เบื้องต้น เป็นชั้นโลภียปัญญา แต่บางข้อเกิดมีกับปุถุชนได้ และที่เหลือข้อสุดท้ายข้อที่ ๖ เป็นโลกุตตรปัญญา ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖ ได้แก่ ญาณ ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นเบื้องต้น มีปัจจเวกขณญาณ เป็นที่สุด การพิจารณาอินทรีย์ในนามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงอนุโลมิกญาณ นับเข้าในการพิจารณาในนาม และรูป ได้แก่ มีทั้งนาม ทั้งรูปเป็นอารมณ์ และการพิจารณาตั้งแต่โคตรภูญาณ จนถึงปัจจเวกขณญาณ นับเข้าในการพิจารณาในนิพพาน ได้แก่ มีนิพพาน เป็นอารมณ์ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงอนุโลมิกญาณ เป็นโลภียปัญญา และตั้งแต่โคตรภู-

ญาณ มัคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา แต่ละประเภทที่แสดงมา
จัดปัญญา ๒ ประเภท ได้แก่ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ก็เป็นไปตามนัยนี้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาอินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยวิธีการเก็บข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถาฎีกา ปกรณ์วิเสส วรรณกรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงบรรยาย ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา โดยผู้เชี่ยวชาญ

จากการศึกษาสรุปเป็นผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑) ศึกษาอินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า อินทรีย์ หมายถึง เครื่องหมายของความเป็นใหญ่ อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ ทรงแสดง ทรงเห็นแล้ว ประเภทแห่งอินทรีย์ ๖ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมโนินทรีย์ ความสำคัญของอินทรีย์ ๖ นี้ คือ เป็นเหตุให้บรรลุธรรม เป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น เป็นเหตุให้เข้าถึงสวรรค์ เป็นเหตุให้บรรลุโสดาบัน เป็นอาทิ และเป็นเหตุให้บรรลุพระนิพพาน การสำรวมอินทรีย์ ๖ นั้น สามารถสำรวมตามหลักชาน ๔ ตามหลักอินทรีย์สังวร การมีสติสัมปชัญญะเป็นอาทิ สำหรับอานิสงส์การสำรวมอินทรีย์ ๖ นั้น คือ ทำให้เกิดสติสังวร ปาฏิโมกข์สังวร ไม่ให้โอกาสแก่มารมากล้ำกรายได้ ตลอดถึงเป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยเจ้าเป็นอาทิ

๒) ศึกษาปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่รู้ลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้งความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุณแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำ

ทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุพฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา
 ดุจศีตรา ปัญญาจุปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุดวง
 ประทีป ปัญญาจุดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย

ปัญญาเรียกว่า ธี บ้าง เรียกว่า มันทา บ้าง เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ บ้าง ปัญญา
 หมายถึง สัมปชัญญะ บ้าง ปัญญา หมายถึง วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต เป็นปัญญา
 ธรรมชาติอันนั้น ได้ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว ได้แก่ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่า
 อากาการที่รู้จัก และอากาการที่รู้แจ้ง เช่น สัญญา หมายถึง ความจำได้ ได้แก่ ความหมายรู้ เป็น
 เพียงแค่รู้จักเท่านั้นว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง เป็นต้น วิญญาณ หมายถึงความรู้แจ้ง ได้แก่ รู้
 อารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง เป็นต้น และรู้อารมณ์นั้นว่า มีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ได้แก่
 รู้จำได้ด้วย และรู้ลักษณะขยายอาการออกไปด้วย ส่วนปัญญานั้น รู้จำ รู้แจ้ง และรู้แทงตลอด
 ได้แก่ ส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ด้วย การรู้อารมณ์ของสัญญา เหมือนเด็กไร้เดียงสา
 เห็นกหาปณะ ได้แก่ เห็นเงิน การรู้ของวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่ชาวบ้านเห็นกหาปณะ ส่วนการรู้
 ของปัญญา เหมือนการรู้เงินของพวกขุนคลัง คือ รู้ทั่วถึง รู้ทุกอย่างธรรมชาติที่ชื่อว่า ปัญญา
 เพราะารู้ธรรมทั้งหลาย โดยอากาการที่รู้ชัดลักษณะธรรม ๓ ประการ คือ เปลี่ยนแปลง ได้แก่
 อนิจจัง เป็นทุกข์ ปิ๊บคั้น ได้แก่ ทุกข์ องค์ประกอบที่ไม่มีตัวตน ได้แก่ อนัตตา การที่จิตรู้
 อารมณ์ตามความเป็นจริงนี้ เรียกว่า ปัญญา อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณาเห็นประโยชน์ มิใช่
 ประโยชน์นี้ เรียกว่า ปัญญา ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือ รู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน รู้
 เรื่องบาปบุญคุณโทษ รู้สิ่งที่ควรทำ และควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อ
 ประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างมงาย

ประเภทของปัญญานั้นมีมากประการ เช่น ปัญญา ๒ ประการ ได้แก่ โลกียปัญญา
 และโลกุตตรปัญญา ปัญญา ๓ ประการ ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา ภาวนามยปัญญา
 ปัญญา ๔ ประการ ได้แก่ อตถปฏิสัมภिता ธัมมปฏิสัมภिता นิรุตติปฏิสัมภिता และปฏิภาณ
 ปฏิสัมภिता ปัญญา ๖ ได้แก่ อิทธิวิธญาณ โสทธาตุวิสุทธินญาณ ปรจิตตญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติ-
 ญาณ จตุปปตญาณ และอาสวักขยญาณ ปัญญา ๑๖ ได้แก่ ๑) นามรูปปริจเฉทญาณ
 ญาณกำหนดรู้นาม และรูป ๒) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนาม รูป ๓) สัมม
 สน-ญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนาม และรูปโดยไตรลักษณ์ ๔) อุทัพพยานุปัสสนา
 ญาณ ญาณในการตามเห็นความเกิด และความดับ ๕) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็น
 ความสลายเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด ๖) ภัยตุปฏฐานญาณ ญาณอันมองเห็น
 สังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น ๗) อาทีนวานุปัสส

นาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ ๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย ๙) มุญจិតุกัมยตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น ๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก ๑๑) สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่นิยมดียินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย ๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้ร้อยสี่ ๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะอริยบุคคล ๑๔) มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น ๑๕) ผลญาณ ญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ และ๑๖) ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญรู้มรรคผลกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน

ความสำคัญของปัญญา คือ ทำให้เกิดผลในระดับโลกีย์วิสัย ได้แก่ วิสัยของโลกที่ปุถุชนสามารถทำได้ และพัฒนาให้สูงยิ่งขึ้นไป จนถึงระดับโลกุตตรวิสัย ได้แก่ วิสัยที่พ้นโลกวิสัยที่อยู่เหนือกฎเกณฑ์ธรรมดา และเป็นวิสัยของพระอริยบุคคลตั้งแต่ระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อันปัญญาระดับโลกุตตรชั้นสุดท้ายนี้ สามารถหยุดวิภูฏจักรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในภพต่างๆ ได้ในที่สุด

๓) ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนาพบว่า การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๒ ได้แก่ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องผ่านกระบวนการกำหนดอินทรีย์ แต่ละอย่างๆ ด้วยความสำรวมระมัดระวังอย่างดีที่สุด ในปัญญา ๒ นี้ โลกีย์ปัญญา คงจัดเป็นโลกีย์ปัญญา ส่วนโลกุตตรปัญญา คงจัดเป็นชั้นโลกุตตรปัญญา ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๓ นั้น การได้สดับ การได้ไตร่ตรองธรรมที่ได้ฟังแล้ว ด้วยจิต และการได้เจริญภาวนา ก็ต้องผ่านกระบวนการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เช่นกัน จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา บางส่วนที่เป็นสมถปัญญา จัดเป็นโลกีย์ปัญญา ส่วนภาวนามยปัญญา ในส่วนที่เป็นภาวนาปัญญาโดยตรง จัดเป็นโลกุตตรปัญญา ในการเจริญอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๔ นั้น หลักการพิจารณาก็เป็นไปตามหลักของอินทรีย์ทั้ง ๖ โดยทั้งหมด จัดเป็นโลกุตตรปัญญา เพราะเกิดมีกับพระอริยบุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน เป็นต้นไป จนถึงพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์เท่านั้น คือ หมายเอาทั้ง ๖ ประการ ตั้งแต่พระโสดาบัน ผู้ยังจะต้องละกิเลสที่ยังละไม่ได้ จนถึงพระอรหันต์ ผู้สิ้นอาสวกิเลส อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป แต่ว่าอภิญญา ๕ เบื้องต้นเป็นโลกีย์ปัญญา บางข้อเกิด

มีกับปุณฺณชนได้ และที่เหลือข้อสุดท้าย ข้อที่ ๖ เป็นโลกุตตรปัญญา ในการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญา ๑๖ ได้แก่ ญาณ ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นเบื้องต้น มีปัจจเวกชนญาณ เป็นที่สุด การพิจารณาอินทรีย์ในนามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงอนุโลมิกญาณ นับเข้าในการพิจารณาในนาม และรูป ได้แก่ มีทั้งนาม ทั้งรูปเป็นอารมณ์ และการพิจารณาตั้งแต่โคตรภูญาณ จนถึงปัจจเวกชนญาณ นับเข้าในการพิจารณาอารมณ์ในพระนิพพาน ได้แก่ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงอนุโลมิกญาณ เป็นโลกียปัญญา และตั้งแต่โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ พร้อมทั้งปัจจเวกชนญาณ จัดเป็นโลกุตตรปัญญา แต่ละประเภทนั้น ที่แสดงมา จินตามยปัญญา ๒ ประเภทหลักใหญ่ๆ ได้แก่ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ก็เป็นไปตามนัยนี้

อนึ่ง การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การรู้ชัดในอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อเห็นรูปด้วยตาแล้ว เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ ให้รู้ชัดสภาวะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงด้วยอานาจักขณะ ๓ ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ สามารถพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ได้อย่างแจ่มแจ้ง จนมีปัญญามองเห็นความจริงได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อินทรีย์ ๖ ประการ ได้แก่ จักขุอินทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายอินทรีย์ และมณินทรีย์ ผู้วิจัยนำมากล่าวไว้แต่เพียงบางส่วนเท่านั้น ความจริงหลักการพิจารณาอินทรีย์ ๖ ประการนี้ เป็นธรรมที่พระอรหันต์บุคคลในพระธรรมวินัย พึงพิจารณาตลอดระยะเวลาที่เจริญวิปัสสนาภาวนาในเบื้องต้น จนถึงที่สุดแห่งทุกขในเบื้องต้นปลาย ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอินทริยภาวนาสูตฺร อินทริยสภา อินทริยสังวรศีล และในสังวรปธาน เป็นอาทิ ในที่อื่นๆ ที่ปรากฏยังมีจำนวนมาก แต่ว่าในที่นี้เนื่องด้วยความจำกัดระยะเวลาในการวิจัย ผู้วิจัย จึงยกมาแสดงแต่บางส่วนเท่านั้น ตามสติกำลังปัญญาของตนที่จะพึงทำได้

ดังนั้น ควรศึกษาเนื้อหาเพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และเอกสารงานวิจัยต่างๆ ตามสมควร

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา-
พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ เป็นการพิจารณาอินทรีย์ ๖ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา
เพื่อให้เกิดปัญญาในเบื้องต้น แต่ละระดับ จนถึงให้เกิดปัญญาสูงสุด คือ ปัญญาในมรรคญาณ
และปัญญาในผลญาณ ได้แก่ โลกุตตรปัญญาในทางพระพุทธศาสนาต่อไป

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
ปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการ
เจริญวิปัสสนาภาวนา. ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะได้มีการศึกษาเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาปัญญา ๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. ศึกษาปัญญา ๓ กับการบรรลुरुธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. ศึกษาปฏิสัมภิทา ๔ กับการบรรลुरुธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๔. ศึกษาหลักการพิจารณาเพื่อให้เกิดอภิญญา ๖ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๕. ศึกษาปฏิบัติพาพระอริยสาวกผู้วิปัสสะกะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

๑) หนังสือ

ป๋วย อึ๊งภากรณ์. ศาสนธรรมกับการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๐.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ. ๑ เดือนดูจิตให้นิพพาน. นนทบุรี: สำนักพิมพ์เชิงศิปยอนต์ธรรมะ, ๒๕๕๕.

พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๙.

_____. คู่มือมนุษย์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๐๒.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘.

_____. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี. (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). วิปัสสนากัมมัฏฐาน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงค์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท. สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา. พระคันธसारากวีวงศ์ แปล. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

_____. พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย ๒**. นครปฐม: หจก.ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, มปป.

_____. พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). พระคันธसारากวีวงศ์ แปล. **ปฏิจจนุสุมปาบท เหตุผลแห่งวิภูฏสงสาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์น ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระสิริมังคลาจารย์. **มังคลัตถทีปนีแปล ภาค ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๘๑.

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์. **ปฏิจจนุสุมปาบทสังเขปกถาและพระไตรลักษณ์**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

_____. **วิปัสสนาธุระ**. ชลบุรี: ม.ป.ท., ๒๕๓๖.

พระอาจารย์บุญหนา อโศโก. **พระไตรปิฎก ฉบับทางพันทุกซ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ศิลป์สยามบรรณกิจและการพิมพ์, ๒๕๔๒.

พระมหาถวัลย์ K ญาณจารี. **ลักษณะที่จุดทุกแห่งปรัตถธรรม สำหรับประชาชนทั่วไป** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๔.

วศิน อินทสระ, **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. กรุงเทพมหานคร: จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๔๔.

สำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดนนทบุรี แห่งที่ ๑๐. **หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา**. นนทบุรี: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถระ). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์-ปรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **พุทธประวัติเล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๓.

_____ . **บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ นาม-อภัยยศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . **บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ समास-ตัทธิต**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

หลวงพ่อดำ 30 ม. **การเจริญสมาธิด้วยสติปัฏฐานสี่**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๐.

๒) วิทยานิพนธ์

กรรณิการ์ ชาวเงิน. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ณัฐจิตต์ เล่าหวัระ. “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูต” . **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร-**
มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระปลัดทะนงค์ ชยนโธ (เทพนิยม). “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์ อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะกรณี
การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตวิทยาลัย**.
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระไพฑูลย์ วิบุโล (สุดใจ). “ศึกษาอินทรีย์สังวรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาพิสุตน์ จันทวิโส (พระนิรมย์). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจกสมุปบาท กับขั้น ๕ ใน
การเจริญวิปัสสนาภาวนา.” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิปัสสนา-
ภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สาริกา พิมพ์า. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องกระบวนการเกิดสัมมาทิฐิในพระพุทธศาสนา-
เถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย-
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

สุภีร์ ทุมทอง. “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธ-**
ศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

ภาคผนวก (ก)

ปัญญา (เจตสิก)

ปัญญา มีวณัตถะ ดังนี้^๑ น มุยหนติ เตน สยัม วา น มุยหนติ อมุยหนมตตเมว วา ตนติ = อโมโห สัตว์ทั้งหลาย ย่อมลุ่มหลง ด้วยธรรมชาตินั้น หรือธรรมชาตินั้น ย่อมลุ่มหลง หรือว่าธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นเพียงความลุ่มหลง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อโมหะ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

ปัญญา มีลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้^๒

ยถาสภาวปฏิเวธลกขณา	มีการรู้แจ้งแทงตลอดเป็นลักษณะ
วิสัยกาสนโรโส	มีการทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งดุจประทีปเป็นกิจหรือหน้าที่
อสมโมหปจจุปฏจาโน	มีความไม่ลุ่มหลงเป็นผล
โยนิโสมนการปฏจาโน	มีการเอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์เป็นเหตุใกล้

อนึ่ง ปัญญา มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีอันขจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะอันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส (คือเป็นกิจ หรือหน้าที่) มีความหายหลงเป็นปัจจุปฏฐาน (คือ เป็นเครื่องปรากฏ หรือเป็นผล) มีสมาธิเป็นปทัฏฐาน หรือเป็นบาทของปัญญา^๓ สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^๔

อีกอย่างหนึ่ง สมาธิเป็นบาทแห่งของปัญญา โดยพระบาลีมีอยู่ว่า สมาหิโต ยถาภูตฺตฺวานาติ ปสฺสตี”^๕ ความว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง

^๑ พระมหาถวัลย์ ญาณจารี, ลักษณะที่จตุกแห่งปรัตถธรรม สำหรับประชาชนทั่วไป, (กรุงเทพฯ-มหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๔), หน้า ๒๙.

^๒ พระมหาถวัลย์ ญาณจารี, ลักษณะที่จตุกแห่งปรัตถธรรม สำหรับประชาชนทั่วไป, หน้า ๒๙.

^๓ วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๕.

^๔ ส.ม. (ไทย) ๑๔/๑๐๗๑/๕๘๓.

^๕ อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

ภาคผนวก (ข) อรรถแห่งอินทรีย์ ๖

อินทรีย์ ๖ คือ จักขุอินทรีย์ อินทรีย์ คือ จักขุปสาทรูป โสตินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตปสาทรูป ฆานินทรีย์ อินทรีย์ คือ ฆานปสาทรูป ชิวหินทรีย์ อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาทรูป กายินทรีย์ อินทรีย์ คือ กายปสาทรูป และมณินทรีย์ อินทรีย์ คือ ใจ^๖ มีพระบาลีแสดงอรรถแห่งอินทรีย์ ๖ ไว้ว่า ตตถ จกขุทวาเร อินทตตฺ กาทเรตฺติ = จกขุทริยํ โสตฆานชิวหากายทวาเร อินทตตฺ กาทเรตฺติ = (โสตินทริยํ) (ฆานินทริยํ) (ชิวหินทริยํ) กายินทริยํ^๗ มีแปลโดยอรรถว่า

ที่ชื่อว่า จักขุอินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในจักขุทวาร
ที่ชื่อว่า โสตินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในโสตทวาร
ที่ชื่อว่า ฆานินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในฆานทวาร
ที่ชื่อว่า ชิวหินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในชิวหาทวาร
ที่ชื่อว่า กายินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในกายทวาร
ที่ชื่อว่า มณินทรีย์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ครอบความเป็นใหญ่ในมโนทวาร

อีกอย่างหนึ่ง จักขุเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถแห่งความเป็นใหญ่ ที่ได้แก่ความเป็นอธิบดี คือ เป็นอินทรีย์ปัจจัย ได้แก่ สนับสนุนโดยความเป็นใหญ่ จริงอยู่ ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุ เป็นต้น ชื่อว่า สฤษฏฺผลในความเป็นใหญ่ แห่งจักขุวิญญาณ เป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้า วิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อน^๘

จักขุอินทรีย์ มีลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้ ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูป พอกระทบรูปได้เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานรองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะเห็นเป็นปทัฏฐาน หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูป พอกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในเสียงเป็นรส มีความเป็นฐานรองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นปทัฏฐาน

^๖ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๕/๓๐๕.

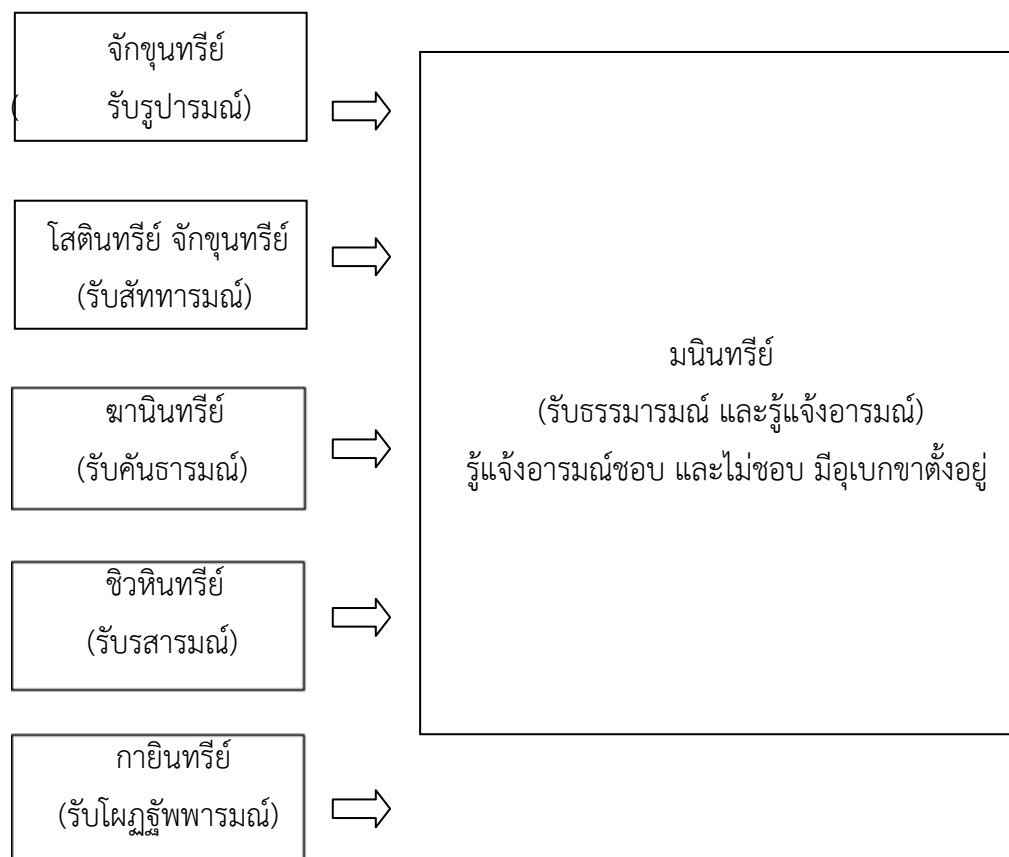
^๗ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/-/๒๐๐.

^๘ วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๒๕.

จมูก มีความ่องใสแห่งภุตรูป พอกระทบกลืนได้เป็นลักษณะ มีความเวียนอยู่ในกลืนเป็นรส เป็นฐานที่รองรับขานวิญญานเป็นปัจจุภฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใครจะดมเป็นปัทฐาน ลิ่น มีความ่องใสแห่งภุตรูป พอกระทบรสได้เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรสเป็นรส หรือหน้าที่ เป็นที่รองรับชีววิญญานเป็นปัจจุภฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใครจะลิ้มเป็นปัทฐาน กาย มีความ่องใสแห่งภุตรูป พอกระทบได้เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในโณภูฐัพพะเป็นรส เป็นที่รองรับ กายวิญญานเป็นปัจจุภฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใครจะถูกต้องเป็นปัทฐานก่อน^๙

ภาคผนวก (ค)

ตารางที่ ๒ แสดงการรู้การดับของอินทรีย์ ๖^{๑๐}

^๙ วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๒-๒๓.

^{๑๐} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๕๙/๕๐๗.

สรุป จากข้อความในตารางนี้ แสดงตามหลักการพิจารณามนินทรีย์ เพื่อให้เกิดปัญญา ได้แก่ พิจารณาแล้วรู้ชัดว่า อารมณ์ชอบ และไม่ชอบที่อินทรีย์ คือ ใจรับมา ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด และประณีต คือ อุเบกขา ความชอบ และความไม่ชอบที่เกิดขึ้นแล้วยอมดับไป อุเบกขาย่อมดำรงอยู่ ได้แก่ มีใจอยู่ในท่ามกลางในอารมณ์นั้น ๆ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ/ฉายา/สกุล : พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ)
- วัน/เดือน/ปี : ๑๕ สิงหาคม ๒๕๑๒
- ภูมิลำเนาเดิม : ๕๒ หมู่ ๕ ต. กล้วยกว้าง อ. ห้วยทับทัน จ. ศรีสะเกษ
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๒๕ สำเร็จการศึกษาประถมศึกษาปีที่ ๖
ที่ ร.ร. บ้านพอกหนองแซ่ ต.กล้วยกว้าง อ.ห้วยทับทัน จ.ศรีสะเกษ
: พ.ศ. ๒๕๓๖ สำเร็จมัธยมศึกษาชั้นเอก ที่วัดพอกนาดี ต.กล้วยกว้าง
อ.ห้วยทับทัน จ.ศรีสะเกษ
: พ.ศ. ๒๕๔๘ สอบได้ประโยค ป.ธ. ๗ ที่วัดบางไผ่ พระอารามหลวง
ต. บางรักพัฒนา อ.บางบัวทอง จ.นนทบุรี
: พ.ศ. ๒๕๔๘ สำเร็จการศึกษาปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์ : พ.ศ. ๒๕๓๕ อบรมพระธรรมทายาทรุ่นที่ ๑๒ วัดชลประทานรังสฤษฎ์
จ. นนทบุรี เป็นเวลา ๓ เดือน
: พ.ศ. ๒๕๔๗ อบรมครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา ที่วัดไร่ขิง จ.นครปฐม
โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นผู้จัด
: พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๓ เป็นพระวิทยากร อบรมบาลีก่อนสอบประจำ
จ.นนทบุรี
: พ.ศ. ๒๕๕๑ อบรมวิปัสสนากรรมฐาน ที่ยุวพุทธิกสมาคม-
แห่งประเทศไทย จ.ปทุมธานี
: พ.ศ. ๒๕๕๑ เป็นพระวิปัสสนาจารย์ ประจำสำนักปฏิบัติธรรม
วัดบางไผ่ พระอารามหลวง อ.บางบัวทอง จ.นนทบุรี
: พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นพระวิปัสสนาจารย์พิเศษสอนพระนวกะ อ.บางบัวทอง
จ.นนทบุรี
: พ.ศ. ๒๕๕๖ - ๒๕๕๗ อบรมวิปัสสนากรรมฐานต่อเนื่อง ๗ เดือน
สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จ.นครราชสีมา สำนักปฏิบัติธรรม
วัดนาหลวง จ.อุดรธานี และสำนักปฏิบัติธรรม มหาสี่สายดอ
สหภาพเมียนมาร์
- อุปสมบท : ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๓ ณ วัดพอกนาดี ต.กล้วยกว้าง

ที่อยู่อีเมลปัจจุบัน : อ.ห้วยทับทัน จ.ศรีสะเกษ โดยมีพระครูมงคลชัยรักษ์ เป็นพระอุปัชฌาย์
: วัดบางไผ่ พระอารามหลวง ต.บางรักพัฒนา อ.บางบัวทอง
จ.นนทบุรี ๑๑๑๑๐

ติดต่อ : โทร. ๐๘๗-๕๐๘-๒๑๒๕
E-mail maha_prathueang@hotmail.com